

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ձեռագրի իրավունքով

ԱՎԱԳՅԱՆ ԱՐՄԵՆ ԳԱԳԻԿԻ

ՀԱՅ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ
ԵՐԻՏԹՈՒՐԵՐԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1908-1914 թթ.

Մասնագիտությունը.- Է. 00. 01 Հայոց պատմություն

Պատմական գիտությունների բեկնածուի գիտական
աստիճանի հայցման ատենախոսության

Ս Ե Ղ Մ Ա Գ Ի Ր

ԵՐԵՎԱՆ - 1996

Աշխատանքը կատարվել է Երևանի Պետական Համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնում

Գիտական ղեկավար՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ Լ.Ա.

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր ՂԱՐԻԲՋԱՆՅԱՆ Գ. Բ.

պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ Ս. Ս.

Առաջատար կազմակերպություն՝ Խ. Արուսեանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտ

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է «*Օ. Էնդերեկ*» 1996 թ. ժամը «*13*» ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում գործող 004 հայոց պատմության մասնագիտական խորհրդի նիստում (375019, Երևան-19, Մարշալ Բաղրամյան 24^Գ)

Ատենախոսության հետ կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրը ստարված է «*30*» *Սեպտեմբեր* 1996 թ.

*Մեծարգո անդամներին Գ. Բ. Ասրաբյանին
անմիջապես պատմական
իր ուսանողին*

Մասնագիտացված խորհրդի գիտական քարտուղար,

պատմական գիտությունների թեկնածու

Ս. Ս. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Ա. Ա. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Մարտի 26/1996

Մարտի 26/1996

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՀՐԱՏԱՊՈՒԹՅՈՒՆԸ. Ատենախոսությունը նվիրված է XIX դ. վերջի - XX դ. սկզբի հայոց պատմության վիճահարույց և համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված խնդիրներից մեկին՝ 1908 թ. հուլիսի 23-ի երիտթուրքական հեղաշրջումից մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը ընկած ժամանակահատվածում հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտթուրքների փոխհարաբերություններին: Հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտթուրքների փոխհարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունն առաջնակարգ նշանակություն ունի 1915 թ. հայոց ցեղասպանության մախաղբյալների, պատճառների և իրագործման մեխանիզմի ճիշտ ըմբռնման համար և ակնհայտ կերպով հաստատում է, որ բոլոր պատմաբանների այն պնդումները, թե «հայ-թուրքական բնամանրի պատասխանատվությունն ընկնում է հայ քաղաքական կուսակցությունների վրա, և նրանց գործունեությունն է հանգեցրել երիտթուրքների կառավարության պատասխան միջոցառումներին», անհիմն են¹:

Թեման արդիական է մաս նրանով, որ միայն հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեության ճիշտ գնահատման միջոցով է հնարավոր պատասխանել երկու կարևոր հարցերի՝ ինչու՞ 1915 թ. ցեղասպանության մախաղբյալն, չնայած մոտալուտ ողբերգության բազմաթիվ ահազանգների, հայ կուսակցությունները չմիավորեցին ինքնապաշտպանության կազմակերպման ուղղությամբ գործադրվող ջանքերը, և ինչու՞ երիտթուրքները կարողացան հաջողության հասնել հայ կուսակցությունների մեկուսացման գործում:

Առանձնահատուկ կարևորություն ունի պարբյուրերից մեկի գաղափարախոսությունը որպես երիտթուրքական կազմակերպության պաշտոնական գաղափարախոսություն ընդունելու և հայ քաղաքական կուսակցությունների նկատմամբ Իրքիհաթի քաղաքականության ձևավորմանը նրա անմիջական առնչության հարցերի ուսումնասիրությունը: Հանրահայտ է, որ երիտթուրքներն առաջինն էին, որ փորձեցին կենսագործել բոլոր թյուրքալեզու ժողովրդների միավորման ու Սիյերկեականից մինչև Խաղաղ օվկիանոս ձգվող «Մեծ Թուրանի» ծրագրերը: Պանթուրքիստական գաղափարների հերթական մակընթացությունը սկսվեց 1991 թ., երբ Թուրքիան փորձեց լրացնել Խորհրդային Միության փլուզման հետևանքով Անդրկովկասում և Միջին Ասիայում գոյացած զգալի քաղաքական վակուումը²:

Վերոնշյալի լույսի ներքո պարզ է դառնում, որ միայն հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտթուրքների փոխհարաբերությունների հարցի բազմակողմանի ուսումնասիրությամբ կարելի է լույս սփռել նոր շրջանի հայոց պատմության այսպես կոչված «սպիտակ էջերի» վրա:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ. ուսումնասիրության խնդիրն է ներկայացնել հայ քաղաքական կուսակցությունների ու երիտթուրքների փոխհարաբերությունների զարգացման հիմնական միտումները և ղեկավարական «Միություն և Առաջադիմություն» կոմիտեի իշխանության գլուխ գալուց մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը, ինչպես նաև ի հայտ բերել երիտթուրքական գործունի ազդե-

¹ Niyazi Ahmed Banoğlu, Ermeninin Ermeniye Zülümü, Ankara 1976, s. 29

² Tercüman, 4 Eylül 1991

ցությունը հայ իրականության մեջ միջկուսակցական հարաբերությունների վրա: Ատենախոսությունը նպատակ ունի ներկայացնել նաև հայ կուսակցությունների ծրագրերում ու գործունեության մեջ կատարված փոփոխություններն Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական կարգերի հաստատումից հետո և հայ քաղաքական կուսակցությունների նկատմամբ «Միություն և Առաջադիմություն» Կոմիտեի քաղաքականության հատակցումը կայսրությունում տեղի ունեցող իրադարձությունների լույսի ներքո:

Հաշվի առնելով պատմագիտության ժամանակակից պահանջները և հիմնվելով բուրքական, հայկական և արևմտյան հարուստ փաստագրական նյութերի ու սկզբնաղբյուրների (հուշագրություններ, մամուլ և ուսումնասիրություններ) վրա, որոնց մեծամասնությունն առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանառության մեջ, ատենախոսության մեջ հետազոտվում է հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտրուբների փոխհարաբերությունների հիմնական գիծը մինչև 1908 թ. հեղաշրջումը, երիտրուբների շարժման, Հ. Յ. Դաշնակցության և Սոցիալ-Դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցության ներսում տարբեր խմբավորումների պայքարը, հայ կուսակցությունների հիստորիայում երիտրուբների քաղաքականությունից, հայ կուսակցությունների գործունեությունը և դերը Օսմանյան կայսրության քաղաքական կյանքում:

Ատենախոսության մեջ փորձ է արվում պատասխանել եետևյալ հարցերին՝

1. ի՞նչ ազդեցություն ունեցավ 1908 թ. հուլիս-նոյեմբեր ամիսներին երիտրուբական տարբեր կենտրոնների միջև ընթացող ներկուսակցական պայքարը հետագա իրադարձությունների զարգացման վրա;
2. երիտրուբական Կոմիտեում ազգայնական միտումների ուժեղացումը կապված էր արդյոք Օսմանյան կայսրության ոչ բուրքական ժողովրդների ազգային-ազատագրական պայքարի ուժեղացման հետ, թե՞ «Միություն և Առաջադիմություն» իշխանության գլուխ գալու առաջին իսկ պահից ուներ վառ արտահայտված ազգայնական թեքում;
3. ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան հայ քաղաքական կուսակցությունների ծրագրերի և գործունեության մեջ 1908 թ. հուլիսի հեղաշրջումից հետո;
4. ինչպիսի՞ քաղաքականություն էին վարում երիտրուբները հայ կուսակցությունների նկատմամբ և նրանց փոխհարաբերությունների դիմամիկան;
5. ի՞նչ ազդեցություն ունեցավ 1909 թ. Ադանայի կոտորածը հայ կուսակցությունների դիրքորոշման վրա;
6. ինչու՞ հայ կուսակցությունների փորձերը՝ հասնել միջկուսակցական համերաշխության և համատեղ գործել կարևոր քաղաքական խնդիրներ լուծելիս 1908-1912 թթ. հայոդության չպակվեցին;
7. ինչու՞ հայ կուսակցությունները 1908-1912 թթ. բուլղարի արևմտահայերի ինքնապաշտպանությունը, այդ քայլի պատճառներն ու հետևանքները;
8. ո՞րն էր հայ քաղաքական կուսակցությունների դիրքորոշումը Բալկանյան պատերազմների ժամանակ;

9. ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան Իրքիհաթի կառուցվածքի և քաղաքականության մեջ 1913 թ. հունվարի 23-ի երիտրուբական հեղաշրջումից հետո;

10. ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ Հայոց հարցի վերաբարձումը 1912 թ. հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտրուբների փոխհարաբերությունների համար:

ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ՌԻՍՈՒՆԱՄԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՎԱՆԸ. Մինչև վերջերս ոչ Հայաստանում, ոչ էլ սփյուռքում չկային հատուկ գիտական հետազոտություններ հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտրուբների փոխհարաբերությունների հիմնահարցի մասին: Խորհրդահայ պատմաբաններն այդ թեման շոշափում էին միայն հայ ազնվական կուսակցությունների քննադատության ենթատեքստում, ընդ որում երիտրուբների հետ համագործակցությունը ներկայացվում էր որպես կուսակցությունների, հատկապես «Միության և Առաջադիմության» հետ համագործակցության համաձայնության նախաձեռնող հանդիսացող Դաշնակցության հակաժողովրդական քաղաքականության ևս մեկ ապացույց¹:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտրուբների փոխհարաբերությունների պատմությունը ամբողջացնելու և ներկայացնելու առաջին փորձը նախաձեռնել էր Մ. Գոչարը²: Իր մենագրությունում հեղինակը փաստագրական հարուստ նյութի հիման վրա ներկայացնում է XIX դ. վերջից մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը հայ կուսակցությունների և երիտրուբների փոխհարաբերություններում առկա հիմնական միտումները: Գրքում մանրամասն են ներկայացված հատկապես հայ կուսակցությունների և երիտրուբների կապերը մինչև 1908 թ. հուլիսյան հեղաշրջումը:

Արժեքավոր աշխատություն է նաև պրոֆեսոր Ա. Համբարյանի «Հայ հասարակական քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին (XIX դարի վերջ - XX դարի սկիզբ)», որտեղ հեղինակը վերլուծում է 1908 թ. երիտրուբական հեղաշրջումից հետո հայ քաղաքական կուսակցությունների ծրագրերի և գործունեության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները: Նույն հեղինակի մի այլ մենագրության մեջ ավելի մանրամասն են քննարկվում Արևմտյան Հայաստանում երիտրուբական Կոմիտեի քաղաքականության հարցում Իրքիհաթի և հայ կուսակցությունների միջև եղած տարաձայնությունները³:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտրուբների փոխհարաբերությունների որոշ ասպեկտներ լուսարանվում են հայ ազգային-ազատագրական պայքարի գործիչների, ինչպես օրինակ՝ Ռուբենի⁴, Վահան Փափագյանի⁵, Կարո Սասունու⁶, Սապահ-Գյուլյանի⁷, Արտակ Դարբինյանի⁸ և մյուսների հուշագրություններում: Նրանք մեծամասնու-

¹ Дж. Киракосян, "Младотурки перед судом истории", Ереван 1989, с. 166

² Мери Кочар, "Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос", Ереван 1988

³ Ա. Մ. Համբարյան, «Երիտրուբների ազգային ու հոգային քաղաքականությունը և ազգային շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (1908-1914)», Երևան 1979

⁴ Ռուբեն, «Հայ ինդադիականի մը յիշատակներ», հատոր 1, Գ, Գ, Ե, Զ, Է, Թեհրան 1982

⁵ Վահան Փափագյան, «Իմ յուշերը», հատոր 1, Պոստըն 1950, հատոր 2, Պլյուր 1952

⁶ Կարո Սասունի, «Ապրիլեան եղեռնը քննական ակնոցով», Պլյուր 1952

⁷ Ս. Սապահ-Գիլյան, «Երիտրուբները Թուրքիա», Փարիզ 1908: «Պատասխանատուները», Պլյուր 1974

⁸ Արտակ Դարբինյան, «Հայ ազատագրական շարժման օրերն (յուշեր 1890-1940)», Փարիզ 1947

բյանք պատկանում էին այս կամ այն կուսակցությանը, այդ պատճառով էլ նրանց գնահատականները չեն կարող անկողմնակալ լինել:

Թուրքական պատմագրության մեջ հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտթուրքերի փոխհարաբերություններն ավանդաբար դիտվում են Հայոց հարցի և Օսմանյան կայսրության անկմանը հանգեցրած XX դարի սկզբի քաղաքական իրադարձությունների ընդհանուր ենթատեքստում: Թուրք պատմաբանները փորձում են ապացուցել, որ հայ հեղափոխական կուսակցությունների ստեղծումը թուրքահայերի համար խորը երևույթ էր, բոլոր կուսակցությունները կազմվել և ղեկավարվում էին ռուսահայերի կողմից, իսկ նրանց գործունեությանը աջակցում և օժանդակում էին Մեծ Բրիտանիան ու Ռուսաստանը, որոնք «հայ բնակչության իրավունքների պաշտպանության» պատրվակով միջամտում էին Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին¹:

Ընդհանրապես բոլոր թուրք հետազոտողները համամիտ են այն բանում, որ հայ կուսակցությունները երիտթուրքերի հետ համագործակցության միջոցով ժամանակ էին շահում իրենց անջատողական նկրտումների իրագործման համար: «Սահմանադրության հայտարարությունից հետո աչքի է ընկնում հայ կոմիտեների արտաքին հանգստությունը: Սակայն այն երկար չտևեց», գրում է թուրք պատմաբան Նեշիդե Բերեմ Դեմիրը²:

Երիտթուրքերի և հայ քաղաքական կուսակցությունների փոխհարաբերություններին են նվիրված թուրք հեղինակներ Էսադ Ուրասի³, Մադի Բոչաշի⁴, Ազմի Սյուպյույի⁵, Սալահի Սոնլեի⁶, Էյամուրան Գյուրյունի⁷, Նեշիդե Բերեմ Դեմիրի⁸, Նիյազի Ահմեդ Բանոօլլուի⁹ և այլոց աշխատությունների առանձին գլուխներ:

Արևմտյան պատմագրության մեջ երիտթուրքա-հայկական հարաբերությունները նույնպես դիտարկվում են Օսմանյան կայսրությունում տեղ գտած քաղաքական իրադարձությունների և Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին մեծ տերությունների միջամտության լույսի ներքո: Հաստատվել է այն տեսակետը, թե հայ քաղաքական կուսակցությունների ամբողջ գործունեությունն ուղղված էր հայ ժողովրդի ազգային խնդիրների լուծման հարցում Օսմանյան կառավարության վրա մեծ տերությունների ճնշման ապահովմանը¹⁰: Սակայն վերջին ժամանակներս շատ հեղինակներ ձեռնամուխ են եղել անմիջականորեն հայ-թուրքական քաղաքական հարաբերությունների խնդրի ուսումնասի-

¹ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni İlişkileri, Ankara 1950, s. 378

² Neşide Kerem Demir, 'Türkiye' de Ermeni Meselesi, Ankara 1976, s. 67

³ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara 1950, ss. 423-637

⁴ Sadi Koças, Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, İstanbul 1990, ss. 145-198

⁵ Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara 1990

⁶ Sonyel Salahi R., İngiliz Gizli Belgelerine göre Adana' da Vuku bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909), Ankara 1988

⁷ Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1988

⁸ Neşide Kerem Demir, 'Türkiye' de Ermeni Meselesi, Ankara 1976, ss. 46-99

⁹ Niyazi Ahmed Banoğlu, Ermeninin Ermeniyeye Zülümü, Ankara 1976

¹⁰ Roderic Davison, Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923. The Impact of the West, University of Texas Press 1990, p. 182, կամ Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, volume II, Cambridge University Press 1977, p. 278

րությանը, որի ենթատեքստում հետազոտվում են 1915 թ. նախադրյալները և պատճառները¹:

ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ ԵՎ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ. Ատենախոսությունը հանդիսանում է Օսմանյան կայսրությունում և նրա սահմաններից դուրս տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձությունների, ինչպես նաև ներկուսակցական և միջկուսակցական պայքարի լույսի ներքո հայ կուսակցությունների և երիտթուրքերի փոխհարաբերությունների զարգացումը դիտարկելու առաջին փորձերից մեկը: Հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտթուրքերի փոխհարաբերություններն առաջին անգամ ուսումնասիրության առարկա են դառնում առանձին գրքով:

Հիմնահարցի լուսարանման համար առաջին անգամ է ի մի բերվել և վերլուծության ենթարկվել նաև այս խնդրի վերաբերյալ առկա գրեթե ամբողջ հիմնական թուրք պատմագրությունը: Ուսումնասիրության մեջ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվում լուսարանվող իրադարձությունների ակնատեսների և մի շարք արևմտյան ու թուրքական պատմաբանների աշխատությունները, որոնցում հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտթուրքերի գործունեության ու փոխհարաբերությունների վերաբերյալ ներկայացվում են առաքել տեսանկյուններ:

Հիմնվելով ինչպես հայ, այնպես էլ օտար սկզբնաղբյուրների և նոր ուսումնասիրությունների վրա, փորձ է արվում վերանայել մի շարք հնացած և ոչ ճիշտ դրույթներ: Այսպես օրինակ, ատենախոսության մեջ ապացուցվում է, որ 1912 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած Դաշնակցության Արտակարգ Ժողովի իրավիման անհրաժեշտությունը կապված էր ոչ թե իբրիհաբականների, այլ իբրիլաֆականների հակադաշնակցական քաղաքականության հետ: Ատենախոսության մեջ հստակ ներկայացվում է, որ 1908 թ. երկրում իշխանության գրավումից սկսած «Միություն և Առաջադիմություն» կոմիտեն երբևէ չի վարել Հնչակ կուսակցությանը սիրաշահելու քաղաքականություն, այլ կոշտ դիրքորոշում ունենալով նրա նկատմամբ, ձգտել է սահմանափակել նրա ազդեցությունը հայկական միջավայրում: Ատենախոսության մեջ ուսումնասիրվում է երիտթուրքերի լիբերալ բևի հետ Հնչակ կուսակցության հարաբերությունների դինամիկան արքայազն Սարահեղդինի «Ապակեմտրոնացման և մասնավոր նախաձեռնության միության» հիմնադրումից մինչև «Ազատություն և Համաձայնություն» կուսակցության ձևավորումը ընկած ժամանակահատվածում, ինչպես նաև նրա գործունեության սկզբնական շրջանում: Հիմնավորվում է այն դրույթը, որ կայսրության ոչ թուրքական ժողովուրդների նկատմամբ երիտթուրքերի մարտավարությունը և հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ որոշումներն ընդունվել են ոչ թե Իբրիհաբի համագործարկերում, այլ «Միության և Առաջադիմության» կուսակցության կողմից:

Ներկա աշխատանքի գործնական նշանակությունը պայմանավորված է նրանով, որ այն կօգնի հայ ավանդական քաղաքական կուսակցությունների պատմության, ինչպես նաև քաղաքական պայքարի միտումների ուսումնասիրության խնդրում: Ատենախոսությունը օգտակար է նաև երիտթուրքական շարժման Լուրյան ավելի մանրագնին ուսումնասիրության համար:

¹ Yves Ternon, Ermeni Tabusu, İstanbul 1993

Ատենախոսության նյութերը և եզրակացությունները կարող են օգտագործվել բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում հայ քաղաքական կուսակցությունների պատմության և հատուկ առարկաների դասավանդման համար: Բացի այդ, ատենախոսության դրույթները հետաքրքրություն են ներկայացնում ԲՈՒՀ-երի արևելագիտական ֆակուլտետների համար և կարող են օգտագործվել որպես Թուրքիայի պատմություն ձեռնարկ:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԻԿԱՆ. Ներկայացվող ատենախոսությունը հիմնվում է հայ և օտար պատմական սկզբնաղբյուրների և գրականության նորովի քննության ու վերլուծության վրա: Հատկապես բուրբակյան նյութերի մեծամասնությունը գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ: Հատուկ ուշադրություն է հատկացվում հուշագրություններին և արխիվային նյութերին: Աշխատանքը գրված է պատմագիտական սկզբունքով:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. Ատենախոսությունը քննարկվել է ԵՊՀ հայոց պատմության և բյուրքագիտության ամբիոններում: Նրա դրույթները փորձաքննություն են անցել ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետում Թուրքիայի նոր պատմության հատուկ կուրսի դասավանդման ընթացքում: Ատենախոսության դրույթների հիման վրա հեղինակը հրատարակել է մի շարք գիտական հոդվածներ:

ԱՐՔՅՈՒՐՆԵՐԸ. Ուսումնասիրության աղբյուրագիտական եիմքն են կազմում արխիվային փաստաթղթերը, գիտական գրականությունը և հետազոտությունները հայերեն, բուրբերեն, ռուսերեն, անգլերեն և այլ լեզուներով:

Նշված ժամանակաշրջանում հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեության լուսաբանման համար կարևոր նշանակություն ունեն այդ կուսակցությունների ֆոնդերը ՀՀ Հասարակական-Քաղաքական Կազմակերպությունների Պատմության Պետական Կենտրոնական Արխիվում (ՀՀ ՀԲԿՊԿԱ)¹:

Օսմանյան կայսրությունում այն ժամանակ տեղի ունեցած իրադարձությունների լուսաբանման, ինչպես նաև հայ-բուրբական հարաբերությունների ավելի ամբողջական պատկեր կազմելու համար օգտակար են ՀՀ Պատմության Պետական Կենտրոնական Արխիվի (ՀՀ ՊԿԱ) նյութերը: Բացի այդ, արխիվում պահվող հայ կաթողիկոսի ֆոնդը նույնպես շատ արժեքավոր նյութեր է պարունակում բուրբահայերի և և երիտթուրքերի հարաբերությունների, ինչպես նաև հայ քաղաքական կուսակցությունների մեջ գոյություն ունեցած տարաձայնությունների մասին²:

Հայ կուսակցությունների փոխհարաբերությունների խնդիրն ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ ուշադրություն է դարձվել Թուրքիայում ռուս գործակալների հաղորդումներին, որոնց պատճենները պահվում են Ուզբեկստանի Հանրապետության Պետական

¹ ՀՀ ՀԲԿՊԿԱ, ֆոնդ 4045 Մոցիար-Դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցություն և ֆոնդ 4047 Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն

² ՀՀ ՊԿԱ, ֆ. 57, g. 1, q. 399, 401, 406, 422

Կենտրոնական Արխիվում (ՈՒՀ ՊԿԱ)¹ և Վրաստանի Հանրապետության Պատմության Պետական Կենտրոնական Արխիվում (ՎՀ ՊԿԱ)²:

Ատենախոսության մեջ օգտագործված է այն ժամանակվա հայկական և ռուսական պարբերական մամուլը, ինչպես նաև ժամանակակից բուրբական մամուլը, որտեղ բազմաթիվ վերլուծական և հուշագրային բնույթի նյութեր են հրապարակվում Օսմանյան կայսրությունում XX դ. սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների վերաբերյալ:

Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվել հայ քաղաքական կուսակցություններին և երիտթուրքական շարժման առաջնորդների և գործիչների հուշագրություններին: Նրանցում տեղ գտած կատարյալ հակառակ տեսակետների համադրումը և համեմատությունը արևմտյան հեղինակների (ռուս և եվրոպացի) տեսակետների հետ օգնում է հայ-բուրբական հարաբերությունների պատմությանը վերաբերվող իրադարձությունների ճիշտ գնահատմանն ու շարադրմանը:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտթուրքերի հարաբերությունների պատմությունը, դրանց հաստատման առաջին իսկ օրվանից, շարադրված է հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչների՝ Սալահ-Գյուլյանի³, Ասումի (Հարություն Շահիրկյան)⁴, Գրիգոր Ջոհրապի⁵, Արտակ Դարբինյանի⁶ և այլոց աշխատություններում:

Թուրքական կողմի տեսակետը ներկայացված է երիտթուրքական շարժման մի շարք գործիչների՝ Թալեթ փաշայի⁷, Ջեմալ փաշայի⁸, Հյազիմ Նամի Դուրույի⁹, ինչպես նաև երիտթուրքերի ընդդիմադիր բևի ներկայացուցիչների՝ Հասան Ամչայի¹⁰, Մուսթաֆա Թուրանի¹¹, Աբդուլ Համիդ II-ի անձնական քարտուղար Ժահիմ փաշայի¹², Իթքիհարի մալսկին անդամ, իսկ հետագայում նրա ընդդիմադիր Մեվլան Ջադե Ռիֆաթի¹³ և այլոց հուշագրություններում:

Բացի այդ, առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրվում 1920 թ. հայ-բուրբական պատերազմի ժամանակ Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Հյազիմ Կարաբեքիրի ղեկն անհայտ «Հայկական բղբապանակը»¹⁴ և Իթքիհարի կողմից

¹ ՈՒՀ ՊԿԱ, ֆ. 461, g. 1, q. 1008, 1158, 1296

² ՎՀ ՊԿԱ, ֆ. 3, g. 1, q. 13, 292, 228

³ Ս. Սալահ-Գյուլյան, Երիտաղբեր Թուրքիա, Փարիզ 1908: Պատասխանատվություն, ՊԵՐՈՒՍ 1974

⁴ Ասում, Մեր հաստատված, Կ. Պոլիս 1910: Օսմանյան կայսրության անկման պատմություն, Կ. Պոլիս 1913: Երիտաղբեր Թուրքերի վերանորոգվող դպրոցը, Կ. Պոլիս 1913: Բարենորոգումներու հարցը, Կ. Պոլիս 1914

⁵ Գ. Ջոհրապ, Հայ պատգամավորի մը հաշվետվությունը, Կ. Պոլիս 1910

⁶ Արտակ Դարբինյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերին (յուլի 1890-ի 1940), Փարիզ 1947

⁷ Talat Paşa'nın Hatıraları, İstanbul 1946

⁸ Ажемаль-нама, Записки 1913-1919, Тифлис 1923

⁹ Kazım Nami Duru, Ziya Gökalp, İstanbul 1965

¹⁰ Hasan Amca, Dogmayan Hürriyet (1908-1918), İstanbul 1958

¹¹ Mustafa Turan, Taşkılla' da 31 Mart Faciası, İstanbul 1964

¹² Tahsin Paşa, Abdulhamit Yıldız Hatıraları, İstanbul 1931

¹³ Մեվլան Ջադե Բիֆաթ, Օսմանյան լեղափոխության մութ ծաղրեր և Իթքիհարի հայային ծրագրերը, Երևան 1990

¹⁴ Kazım Karabekir, Ermeni Dosyası, İstanbul 1994. Այս միասնամասի ուսումնասիրությունը Կարաբեքիրը գրել է 1947 թ. «Որտեղից են եկել և ուր են գնում հայերը» վերնագրով: Հետագիւր գտնվել է Հյազիմ Կարաբեքիրի անձնական արխիվում և առաջին անգամ հրատարակվել է 1994 թ. Սաամրույում, տես այդ

ստեղծված «Հյուսիսային Կովկասի Քաղաքական Ընկերության» ղեկավարներից մեկի՝ Մուսթաֆա Բութբայի «Կովկասյան հուշեր»¹ աշխատությունները:

Որպես Իբրքիհարի պաշտոնական գաղափարախոսություն պանթոթրիզմի գաղափարախոսության ընդունման, ինչպես նաև հայ կուսակցությունների և երիտթուրքերի հարաբերությունների վատթարացման վրա այդ գաղափարախոսության ազդեցության հետ կապված որոշ հարցերի ճշմանն նպատակով վերլուծվում են պանթոթրիզմի գաղափարախոսներ Ջիա Գյոք Ալպի² և Յուսուֆ Աքչուրայի³ աշխատությունները, ինչպես նաև պատմաբաններ Նիյազի Բերքեսի⁴, Ուրիյեյ Հեյդի⁵ և Ալի Մերամ Բեմալի⁶ ֆունդամենտալ ուսումնասիրությունները:

Ինչպես արդեն նշվել է, հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտթուրքերի փոխհարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունների ընդհանուր ենթատեքստում լուսաբանվում են նաև մի շարք արևմտյան պատմաբանների ուսումնասիրություններում⁷:

ԱՇԽԱՏԱՆԷԻ ԿԱՌՈՒԾՎԱԾԸ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱՎՈՒԹՅՈՒՆԸ. Ատեմախտությունը բաղկացած է ներածությունից, չորս գլխից, եզրակացությունից և օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկից:

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅԱՆ մեջ հիմնավորվում է ուսումնասիրվող հարցի արդիականությունը՝ 1. գիտական նշանակությունը, որովհետև են նրա նպատակը և հիմնական խնդիրները, աշխատանքի նորությունը և գործնական նշանակությունը, արված է օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության վերլուծությունը:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼԽՈՒԹ՝ «Հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտթուրքական «Միության և Առաջադիմության» նմիտեի ստեղծումը, նրանց փոխհարաբերությունները մինչև 1908 թ. հուլիսյան հեղաշրջումը» - ուսումնասիրվում են հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտթուրքական շարժման ձևավորման պայմանները և նախադրյալները, նրանց ծրագրերը ու նպատակները, ինչպես նաև փոխհարաբերությունների ընդհանուր պատմությունը մինչև 1908 թ. հուլիսի 23-ի երիտթուրքական հեղաշրջումը: Արդուլ Համիդ II-ի բռնապետության ղեմ պայքարում Օսմանյան կայսրության այլ քաղաքական կազմակերպությունների հետ համագործակցելու անհրաժեշտության դրույթն առաջին անգամ տեղ է գտել Հնչակի (1888 թ.), այնուհետև Դաշնակցության (1892 թ.) ծրագրերում:

մասին Արսեն Ավագյան, Քյազիմ Կարաբեքիրի «Հայկական թղթալամակը», «Արատակ», մայիս 1994 թ., N 9 (28)

¹ Mustafa Butbay, Kafkasya Hataları, Ankara 1990

² Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, İstanbul 1961; Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, İstanbul (ա. տ.)

³ Yusuf Akçura, Osmanlı Devletinin Dağılıma Devri (XVIII ve XIX asırlarda), İstanbul 1940

⁴ Niyazi Berkes, The Development of Secularism in Turkey, Montreal 1964

⁵ Uriel Heyd, Foundations of Turkish Nationalism, London 1950

⁶ Ali Kemal Meram, Türkçülük ve Türkçülük Mücadele Tarihi, İstanbul 1969

⁷ Ahmad Feroz, The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914, Oxford 1969; Zürcher E. J., The Unionist Factor. The Role of Committee of Union and Progress in the Turkish national Movement 1905-1926, Leiden 1984; Ramsaur E. E., The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908, New Jersey 1957; Shaw J. Stanford and Shaw Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, volume II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975. Cambridge University Press 1977; Lord Kinross, The Ottoman Centuries. The Rise and Fall of Turkish Empire, New York 1977.

Ինչ վերաբերում է առաջին հայ քաղաքական կուսակցությանը՝ Արմենական կուսակցությանը, ապա նա հրաժարվել էր համագործակցությունից և մինչև այլ կուսակցությունների հետ միավորման արդյունքում Հայ Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցության կազմավորումը (1908 թ.) երիտթուրքերի հետ որևէ կապ հաստատելու փորձեր չի ձեռնարկել:

Իր հերքին, Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը թուլացնելու և կայսրությունը փլուզումից փրկելու նպատակով 1889 թ. Ստամբուլի ռազմա-քաղաքական ուսումնարանի մի խումբ ուսանողների կողմից ստեղծված «Օսմանների Միավորման Ընկերությունը» (1892 թվ-ից «Միություն և Առաջադիմություն Օսմանյան Միություն») ձգտում էր կապեր հաստատել Օսմանյան կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների հետ, համոզել նրանց հրաժարվել եվրոպական պետությունների օգնությանը դիմելու գաղափարից, նրանց ազգային-ազատագրական պայքարը փաստորեն վերածելով Արդուլ Համիդ II բռնապետության ղեմ ուղղված պայքարի:

Իր կազմի տեսակետից երիտթուրքական շարժումը միասնական չէր, այն միավորում էր տարբեր քաղաքական հայացքներ ունեցող խմբավորումներ: Ինչպես նշում է թուրք պատմաբան Միմ Բեմալ Օթեմ. «Ըստ էության, երիտթուրքերը չունեին ընդհանուր փիլիսոփայություն, նրանք ունեին ընդհանուր անհանգստություններ...»¹:

Արտասահմանում գտնվող երիտթուրքական կազմակերպությունների առաջին շրջանները հայ քաղաքական կուսակցությունների հետ տեղի են ունեցել 1891-1892 թթ.: Այդ հանդիպումները ճանաչողական բնույթ էին կրում, և չնայած այն բանին, որ դրանց ընթացքում ակնհայտ դարձավ Օսմանյան կայսրության ապագայի վերաբերյալ հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտթուրքերի հայացքների արմատական տարբերությունը, այդ հանդիպումները արտաքուստ պահպանեցին իրենց բարիդրացիական երանգավորումը: Այդ ժամանակահատվածում երիտթուրքերը ղեմ էին Օսմանյան կայսրությունում տիրող համակարգի բարեփոխմանը հեղափոխական ճանապարհով և ձգտում էին իրենց նպատակները իրագործել խաղաղ միջոցներով: Նրանք հայերին առաջարկում էին միասնաբար պայքարել Օսմանյան կայսրությունում բարեփոխումների իրականացման համար, այն պայմանով, որ Բեռլինի վեհաժողովի որոշումների իրականացման գործում հայ կուսակցությունները հրաժարվեն հեղափոխական մեթոդներից:

Չնայած առաջին անհաջողություններին և բանակցությունների ընթացքում երիտթուրքերի ցուցաբերած անզիջում դիրքորոշմանը, երկու կողմերը չլին կորցնում արդյուհամիլյան համակարգի ղեմ ջանքերի միավորման խնդրում համաձայնության գալու հույսը: 1902 թ. փետրվարի 4-9-ը երիտթուրքերի նախաձեռնությամբ Փարիզում տեղի ունեցավ Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի առաջին համագումարը: Համագումարին մասնակցում էին 60-70 հոգի, որոնք ներկայացնում էին Օսմանյան կայսրության գրեթե բոլոր ժողովուրդներին: Համագումարում հիմնական վեճերը ծագեցին երկու խնդիրների շուրջ: Դրանցից առաջինը ձևակերպեց պատգամավոր Իսմայիլ Բեմալը, նշելով, որ

¹ Mim Kemal Öke, Ermeni Sorunu 1914-1923. Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme, Ankara 1991, s. 59

«հեղափոխությունը չի կարելի անցկացնել միայն քարոզչության և մամուլի օգնությամբ: Անհրաժեշտ է այդ գործընթացի մեջ ներգրավել նաև հեղափոխական ուժերը»¹:

Երկրորդ հարցը, որի շուրջ էլ ծավալվեց հիմնական բանավեճը, օրակարգ էր դրվել հայերի կողմից, որոնք պնդում էին, որ բարեփոխումների իրականացման համար անհրաժեշտ է եվրոպական պետությունների միջամտությունը, ինչի դեմ կտրականապես առարկեց Անմեղ Ռիզայի գլխավորած խմբավորումը, իսկ արքայազն Սաբահեդդինի կողմնակիցները հայերին աջակցություն ցուցաբերեցին Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանման պայմանով: Հայտարարելով, որ այդ պայմաններում իրենց մասնակցությունը համագումարի հետագա աշխատանքին աննպատակահարմար է, հայ պատգամավորները հետագան նիստերի դադարեցրին:

Այսպիսով, գնահատելով հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտթուրքերի փոխհարաբերությունների առաջին փուլը (1894-1902 թթ.), կարելի է նկատել, որ այն նվիրված էր արդուլիամիդյան համակարգի դեմ պայքարում ջանքերի համադրման համար ընդհանուր եզրերի որոնմանը, ինչը ձախողվեց հայ ժողովրդի արդարացի իրավունքների ճանաչման հարցում երիտթուրքերի զբաղեցրած կոշտ, անգիշտում դիրքորոշման պատճառով:

1905 թ. սկսվեց ռուսական առաջին բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը, որում ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեցին հայ հեղափոխական կուսակցությունները՝ ուժեղացնելով իրենց գործունեության կոպկասյան հատվածը: Այդ պատճառով, մինչև 1907 թ. առաջին ռուսական հեղափոխության ճնշումը, հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտթուրքերի միջև առանձնահատուկ հարաբերություններ չեն նկատվում: Միայն Ռուսաստանում բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության ճնշումից և Մալոմիկում երիտթուրքական շարժման ներքին կենտրոնի ստեղծումից հետո աշխուժացան փոխհարաբերությունները հայ կուսակցությունների և երիտթուրքերի միջև: Իրենց դիրքերի ամրապնդման տեսանկյունից երիտթուրքերը շահագրգռված էին համաձայնության գալ ուժեղ հայ կուսակցությունների հետ: Հայ կուսակցությունների աջակցության ապահովմանը երիտթուրքերի կողմից տրվող նշանակության մասին պատկերացում կազմելու համար հարկ է նշել, որ Էրզրումի երիտթուրքական մասնաճյուղի ստեղծման պատճառներից մեկը նրա միջոցով տեղական դաշնակցական և հնչակյան կոմիտեների հետ կապեր հաստատելու ձգտումն էր: Փարիզի կենտրոնի կողմից Էրզրումի մասնաճյուղին հղած հրահանգում կարգադրվում էր այդ նպատակի հասնելու համար օգտագործել բոլոր հնարավորությունները²: Սակայն 1907 թ.-ից հակաարդուլիամիդյան բոլոր ուժերի միավորման նախաձեռնությունը անցնում է Դաշնակցության ձեռքը: Դաշնակցության ջանքերի շնորհիվ 1907 թ. դեկտեմբերի 27-29-ը Փարիզում կայացավ Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի երկրորդ համագումարը: Համագումարում ներկայացված էին «Միություն և Առաջադիմություն» Կոմիտեն, Հ. Յ. Դաշնակցությունը, «Ապակենտրոնացման և

մասնավոր նախաձեռնության միությունը», «Հայաստան», «Հայրենիք», «Հիլաֆեր» բերքերի խմբագրությունները, Եգիպտոսի իրեական կոմիտեն (պաշտոնական օրգան՝ բերք «Լա-փորա»), «Անդի Օսմանի» Կոմիտեն (Եգիպտոս): Հետագայում համագումարի որոշումներին միացավ Ներքին Մակեդոնա-Օդրինյան Հնդկադիմադիր Կուսակցության ձախ թևը (այսպես կոչված «գեվիզան»)՝ Հնչակ և Վերակալված Հնչակ կուսակցությունները հրաժարվեցին մասնակցել համագումարին:

Հաշվի առնելով Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի առաջին համագումարի փորձը, Դաշնակցության կազմը լրացնում մասնակիցներին հղած հրավերում հատուկ նշել էր, որ «Օսմանյան կայսրության անկախության և տարածքային ամբողջականության սկզբունքը պետք է ճանաչվի բոլորի կողմից», և համագումարում քննարկվելու են հակաարդուլիամիդյան ճակատի ստեղծման միայն գործնական հարցերը: Համագումարի օրակարգի քննարկման ժամանակ մեկ անգամ ևս առաջ եկավ երիտթուրքերի և հայ կուսակցությունների դիրքորոշումների տարբերությունն առանցքային հարցերի շուրջ: Այդ պատճառով համագումարի նիստերի ժամանակ լայնորեն կիրառվում էր վիճառարարական հարցերի չիլառական միջոցով փոխզիջման հասնելու սկզբունքը, որի արդյունքում համագումարում համաձայնություն ձեռք բերվեց փաստորեն միայն մեկ հարցի՝ հակաարդուլիամիդյան պայքարում ջանքերի միավորման շուրջ. սակայն չդրանցվեցին մյուս բոլոր խնդիրները:

Վերջին նիստում համագումարը ընդունեց համատեղ «Հռչակագիր», որտեղ խիստ քննադատության ենթարկվեց երկիրը ողբերգական դրությանը հասցրած սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: «Հռչակագիրը» կայսրության բոլոր ժողովրդներին կոչ էր անում համատեղ պայքար վարել գոյություն ունեցող համակարգի դեմ, քանի որ «միայն Թուրքիայի կառավարության անհապաղ փոփոխությունը կարող է կասեցնել վերջնական աղետը և կայսրության մասնատումը»:

Այսպես, հայ կուսակցությունների և երիտթուրքերի փոխհարաբերությունների երկրորդ փուլը նշանավորվեց հակաարդուլ-համիդյան պայքարում ջանքերի համատեղման խնդրում Դաշնակցության և երիտթուրքերի միջև համաձայնության հաստատմամբ, որը հիմք դրեց երկու կուսակցությունների համագործակցությանը:

ԵՐԿՐՈՐԴ. ԳԼԽՈՒՄ - «Հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտթուրքերի փոխհարաբերությունները սահմանադրական կարգերի հաստատման ժամանակաշրջանում (1908-1909 թթ.)» - մանրամասն վերլուծության են ենթարկվում հայ կուսակցությունների և երիտթուրքերի փոխհարաբերությունները 1908 թ. հունիսի 23-ի երիտթուրքական հեղաշրջումից մինչև 1909 թ. ապրիլին Ադանայում հայերի կոտորածն ընկած ժամանակամիջոցում: Ինչպես հայտնի է, երիտթուրքական հեղաշրջումն արագացվել էր արտաքին իրադարձություններով՝ 1908 թ. հունիսի 9-ին Ռեվելում ռուս կայսր Նիկոլայ II-ի և Անգլիայի թագավոր Էդուարդ VII հանդիպմամբ, որի ընթացքում մշակվել էր Մակեդոնիայում բարեփոխումների համատեղ ռուս-անգլիական փաթեթը, իսկ ապստամբության նախա-

¹ Ю. А. Петросян, Младотурецкое движение, М. 1971, с. 206

² Sükrü Hanioglu, Bir Siyasal Örgüt Olarak "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" ve "Jön Türklük", cilt 1 (1889-1902), İstanbul 1985, s. 195

¹ Յայտագիր Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր տարբեր կուսակցությունների (գումարված Էվրոպայի մեջ 27-29 դեկտեմբերի, 1907), ժն՝ 1907, էջ 9-10

ձեռնարկունը գալիս էր ոչ թե Սալոնիկի կենտրոնից, այլ ստորին երիտթուրքական մասնաճյուղերի կողմից¹ : 1908 թ. հունիսի 28-ին մակեդոնական Ռեսնա ավանի երիտթուրքական մասնաճյուղը որոշում կայացրեց զինված պայքար սկսել հանուն 1876 թ. սահմանադրության վերականգնմանը: Ստեղծվեց ջոկատ մայր Միմեդ Նիյազի բեյի գլխավորությամբ, որը հուլիս 3-ին բարձրացավ սարերը: Երբ ապստամբությունը տարածվեց ամբողջ Մակեդոնիայով և պարզ դարձավ, որ սուլթանը ստիպված է վերականգնել սահմանադրությունը, Նիյազին հանդես եկավ երիտթուրքերի կողմից հռչակված «ժապատարության, ազատության և եղբայրության» սկզբունքներին հակասող հայտարարությամբ. «Այս երկիրը մերն է, և քանի դեռ այնտեղ ապրում է գոմե մի բուրբ, մենք թույլ չենք տա, որ այնտեղ տիրի բացի թուրքերից ինչ որ մեկը: Երիտթուրքական կազմակերպության կողմից հետապնդվող նպատակներից է կայսրությունում ապրող բոլոր ժողովուրդներին ազատություն տալ այն պայմանով, եթե քրիստոնյա ժողովուրդները հրաժարվեն իրենց այն ձգտումներից, որոնք հանդիսացան ներկա իրադարձությունների պատճառ»²:

Երիտթուրքական շարժման իրական էությունը ներկայացնող այս հայտարարությունը պարզ ցույց է տալիս, որ այն իր առջև նպատակ էր դնում ոչ այնքան սահմանադրության վերականգնումը, որքան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի ճնշումը: Այդ պատճառով, երբ երիտթուրքերը իշխանությունը երկրում վերցրեցին իրենց ձեռքը, որպես գլխավոր նախապայման կայսրության ոչ թուրքական ժողովուրդների քաղաքական կուսակցությունների գործունեության արտոնելու համար առաջ քաշեցին կայսրությունից անջատվելու գաղափարից հրաժարվելու պահանջը: Թուրք պատմաբան Դոդան Ավջըօղլուն խոստովանում է, որ «արդեն սահմանադրության վերաբնական ժամանակ Իթթիհատ վե Թերաքքին ավելի շատ ազգայնական, քան լիբերալ շարժում էր»³: Մի այլ թուրք պատմաբան Թաներ Աբչանը գրում է, որ «այլ ազգերին կենսական տարածության իրավունք էր տրվում միայն նրանց կողմից թուրքերի գերիշխանության ընդունման դեպքում»⁴:

Իր բնույթով և նպատակներից հասնելու միջոցների տեսակետից 1908 թ. հուլիսի իրադարձությունները կարելի է համարել մի խումբ դավադիր սպաների կողմից նախապատրաստված սովորական ռազմական հեղաշրջում, որը չնայած արդուիսամիդյան համակարգի նկատմամբ երկրում գոյություն ունեցող դժգոհությանը, գրկված էր ժողովրդական լայն զանգվածների աջակցությունից: «Սահմանադրության հռչակումը մեր երկրում, - գրում է Մյունիք Չափանօղլուն, - չփոխեց կայսրության քաղաքականության հիմնական ուղղությունները: Իշխանությանը մոտ գտնվող երիտթուրքերը ներքին և արտաքին քաղաքականության հարցերում շարունակում էին հետևել այն ուղուն, որով ընթանում էր կայսրությունը ...»⁵:

¹ П. Н. Милуков, Воспоминания, том второй (1859-1917), М. 1990, с. 26

² Yves Ternon, *Ermeni Tabusu*, Istanbul 1993, ss. 183-184

³ Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, kitap 1, İstanbul 1974, s. 56

⁴ Танер Акчам, Турецкое национальное "Я" и армянский вопрос, М. 1995, с. 35

⁵ Münir Süleyman Çapanoğlu, *Türkiye'de Sosyalist Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, İstanbul 1964, ss. 14-15

Սակայն, չնայած հեղափոխության սահմանափակ բնույթին, սուլթանական բռնապետության անկումը և սահմանադրական կարգերի հաստատումը ընդունվեց համընդհանուր ցնծությամբ: Ամենուրեք կայանում էին բազմահազար ցույցեր, որոնց ժամանակ Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ հայերի, թուրքերի, հույների, բուլղարների եղբայրացման անմախաղեպ դեպքեր էին տեղի ունենում:

Հեղաշրջումը նախապատրաստված և իրականացված էր Սալոնիկի կենտրոնի կողմից, որը դե-ֆակտո իր ձեռքն էր վերցրել իշխանությունը երկրում: 1908 թ. օգոստոսին առաջին անգամ կազմվեց միայն Սալոնիկի կենտրոնի անդամներից բաղկացած Իթթի-հատի Կենտրոնական Կոմիտեն¹: Այսպիսով ամրապնդելով իր դիրքերը, Սալոնիկի կոմիտեն հայտարարեց, որ որևէ կապ չունի Փարիզի կենտրոնի հետ:

Ներկուսակցական պայքարը երիտթուրքական ճամբարում չվրիպեց հայ կուսակցությունների ուշադրությունից: Սահմանազատումը Փարիզի կենտրոնից Դաշնակցությունը բնութագրեց որպես հրաժարում 1907 թ. Փարիզի համագումարում ձեռք բերված պայմանագրովածություններից, քանի որ վերջինների տակ գտնվում ստեղծվում էին կենտրոնի ստորագրությունը: Սակայն Թալեաթը, Նազարը և Բեհաեդդին Շաքիրի շտապեցին հավատացնել Դաշնակցության առաջնորդներին, որ իրենք տակավին մտադիր չեն հրաժարվել համագործակցության վերաբերյալ Փարիզի համագումարի որոշման կետերից, բայց դեմ են սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ին գահընկեց անելու որոշմանը:

1908 թ. հուլիսի վերջում Իզմիրում բժիշկ Նազրի կարգադրությամբ «Ապակենտրոնացման և մասնավոր նախաձեռնության միության» անդամների ձեռքավորումն անհանգստացրեց Հնչակ կուսակցությանը, որը սերտ կապեր ուներ Սաբահեդդինի հետ: Ինչպես նշում է Մ. Քոչարը, Հնչակի ղեկավարներն իրենց լիակատար օգնություն էին խոստացել Սաբահեդդինին, որը զբաղվում էր բոլոր հակաիթթիհատական ուժերի միավորմամբ²:

Նրանում, որ Հնչակը, ի տարբերության Դաշնակցությանը, նախընտրեց համագործակցել 1902 թ. «Ապակենտրոնացման և մասնավոր նախաձեռնության միության» մեջ միավորված երիտթուրքական լիբերալ թևի հետ, անշուշտ, էական դեր խաղացին Սաբահեդդինի սկզբունքները, որոնք ապակենտրոնացման և ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների ընդլայնման կոչ էին անում: Սակայն դրան նպաստեց նաև երիտթուրքական շարժման մեջ առկա ներկուսակցական պայքարը: Իթթիհատի դիրքորոշումը Սաբահեդդինի կողմնակիցների նկատմամբ անհանգստացրեց ինչպիսյաններին, որոնց շրջանում ոչ անհիմն մտավախություններ ծագեցին, որ Իթթիհատի մեծ վերաբերմունքը կարող է տարածվել նաև Հնչակի վրա, որպես Սաբահեդդինի դաշնակցի և մի կուսակցության, որը մինչև 1908 թ. իթթիհատականների հետ բանակցությունները Արևմտյան Հայաստանում:

¹ 1908 թ. տեղի ունեցած Իթթիհատի առաջին համգումարում Թալեաթին և իր կողմնակիցներին հաջողվեց հաստատել այդ ԿԿ կազմը, որը Միմեդ Ռիզայից բացի բաղկացած էր Սալոնիկի կոմիտեի անդամներից: Այդպիսով առաջին համագումարում հաստատված Իթթիհատի ԿԿ անդամ դարձան Հյուսիս Զադրին, Միդիս Եյուրդում, Հայրին, Թալեաթը, Միմեդ Ռիզան, Էնվերը, Հարիր-բեյը և Ինեքլի Հաֆթ Բըրաբիմ Էֆենդին, տես. Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1959, s. 496

² Мери Кочар, *նշվ. աշխ.*, էջ 163

տանի անկախության հարցում կոշտ դիրքորոշում ունեն: Սաքահեղդիին հետ ձեռք բերված նախնական պայմանավորվածությունը Հնչակի համար տակտիկական քայլ էր. Իքթիհաթի հետ բարդությունների ծագման դեպքում, Հնչակն ապահովում էր Սաքահեղդիին շուրջ համախմբվող հակաիքթիհաթական ուժերի աջակցությունը իրեն:

Վերակազմյալ Հնչակյան և Արմենական կուսակցությունները, որոնք մեծ հույսեր էին կապում Թուրքիայում սահմանադրական կարգերի հաստատման հետ, ուշադրություն չէին դարձնում երիտթուրքական ճանքարում ներկուսակցական պայքարին, քանի որ այդ ժամանակ զբաղված էին իրենց կուսակցությունները մեկ սահմանադրական կուսակցության մեջ միավորելու շուրջ ընթացող բանակցություններով: Այդ տեսակետից առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում հայ կուսակցությունների դիրքորոշումը 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջման նկատմամբ: Թուրքիայում սահմանադրական կարգերի հաստատումը հանգեցրեց հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեության փոփոխության և նրանց ստիպեց համակերպվել նոր պայմաններին: Դա վերաբերում է հատկապես Արևմտյան Հայաստանի անջատման գաղափարին: 1908 թ. հեղաշրջումից հետո հայ կուսակցությունները եկան այն եզրակացության, որ սահմանադրական կարգերի զարգացումը Օսմանյան կայսրությունում կհանգեցնի արևմտահայերի դրության բարելավմանը, հետապնդումների վերացմանը և ազրարային խնդիրների լուծմանը, այսինքն՝ Արդուլ Համիդի օրոք զավթված հայերի հողերի և ունեցվածքի վերադարձմանը: Այդ պատճառով կուսակցությունները անհրաժեշտ համարեցին կենտրոնացնել իրենց ջանքերը Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական գործընթացի խորացման ուղղությամբ: Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Օսմանյան կայսրությունում գործում էին 4 հայ քաղաքական կուսակցություն՝ Հ. Յ. Դաշնակցություն, Ս. Դ. Հնչակյան, Սահմանադիր-Ռամկավար և Վերակազմյալ Հնչակյան: Նրանցից իրական ուժ ունեին և զգալի դեր էին խաղում միայն Դաշնակցությունն ու Հնչակը: Սահմանադրական կարգերի հաստատումը փոփոխությունների հանգեցրեց հայ կուսակցությունների ծրագրերում: 1908 թ. հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին վերանայելով իրենց ծրագրերի որոշ առանցքային դրույթներ, հայ հեղափոխական կուսակցությունները պաշտոնապես հրաժարվեցին պայքարի հեղափոխական միջոցներից՝ վերածվելով քաղաքական լեզու կազմակերպությունների, որոնք հանդես էին գալիս Թուրքիայում ժողովրդավարական գործընթացների զարգացման և Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական ինքնավարության օգտին:

Իրենց հերթին երիտթուրքերը սկզբնական շրջանում երկրում իրենց դիրքերի ամրապնդման համար հայ կուսակցությունների, մասնավորապես Դաշնակցության օժանդակության կարիքն ունեին և ձգտում էին քաշել այդ կուսակցությունները իրենց կողմը: Այդ քաղաքականությունն իրականացնելիս երիտթուրքերն իրենց ուշադրության կենտրոնում էին պահում Դաշնակցությանը, և Հնչակին, հաշվի չառնելով Սահմանադիր Ռամկավարների և Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցություններին, որոնք հայ իրականության մեջ մեծ հեղինակություն չէին վայելում: Այդ պատճառով 1908-1914 թթ. երիտթուրքերի և հայ կուսակցությունների փոխհարաբերությունների մասին խոսելիս պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ առաջին հերթին խոսքը գնում է Դաշնակցության և Հնչակի մասին:

1908 թ. օգոստոսին երիտթուրքերը ձեռնամուխ եղան «Այություն և Առաջադիմություն» Կոմիտեի շուրջ Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ազգերի բոլոր քաղաքական կազմակերպությունների միավորման ուղղությամբ տարվող բանակցություններին: Այդ համաձայնության ձեռք բերմանը նպաստեց այն հանգամանքը, որ երկիրը դեռևս վերապրում էր սահմանադրության վերականգման ցնծությունը, և երիտթուրքերը դիտվում էին որպես սահմանադրական գործընթացի պահպանման և ընդլայնման երաշխիք: 1908 թ. նոյեմբերին Իքթիհաթի և Դաշնակցության Կ. Պոլսի կենտրոնների միջև կայացած բանակցություններից հետո ճանաչվեց ազատ ընտրություն կատարելու հայերի իրավունքը և ճշգրտվեցին Արևմտյան Հայաստանում գտնվող որոշ ընտրատարածքների սահմանները:

Հնչակը իր նախընտրական պայքարի համար ընտրեց ինքնուրույն գործողությունների մարտավարությունը՝ նպատակ ունենալով խորհրդարանում ստեղծել հզոր կուսակցական խմբավորում, որը լիբերալների հետ միասին պետք է պաշտպաներ ապակենտրոնացման սկզբունքը: Հնչակի ղեկավարությունը նախընտրական արշավի (հոկտեմբեր - նոյեմբեր, 1908 թ.) ընթացքում մի շարք հանդիպումներ ունեցավ արքայազն Սաքահեղդիին և նրա մերձավոր կողմնակիցների հետ:

Ինչ վերաբերում է Սահմանադիր-Ռամկավար և Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցություններին, ապա դրանք որևէ հաջողության հասնելու հույս չունեին, սակայն աջակցում էին երիտթուրքերին:

Ընտրությունների արդյունքում երիտթուրքերը զբաղեցրեցին տեղերի մեծամասնությունը նորակազմ խորհրդարանում, ինչում մեծ դեր խաղաց հայ կուսակցությունների (բացառությամբ Հնչակի) և Ներքին Մակեդոնա-Օդրիյան Հեղափոխական Կազմակերպության օժանդակությունը¹:

Արդեն խորհրդարանի առաջին նիստերին պարզ դարձավ, որ պատգամավորները բաժանվել են երկու խմբավորումների՝ Իքթիհաթի-կողմնակիցների և հակառակորդների: Պատկանելով հանդերձ առաջինների թվին և համագործակցելով Իքթիհաթի հետ, հայ պատգամավորները վարում էին այնուամենայնիվ անկախ քաղաքականություն, իսկ որոշ հարցերի նկատմամբ հանդես էին գալիս հակառակ դիրքերից:

Մինչև 1909 թ. մարտի 31-ի հեղաշրջումը երկրում լայն արձագանք գտավ երկու հարցերի քննարկումը խորհրդարանում: Առաջինը քրիստոնյա ժողովրդների կրոնական առանձնաշնորհումները պահպանելու և դրանք սահմանադրության մեջ ամրագրելու հարցն էր, որը բարձրացվել էր հույն պատգամավորների կողմից: Երիտթուրքերը դեմ էին դրան, պնդելով, որ բոլոր օսմանյան հպատակների հավասարության սկզբունքը տեղ է գտել սահմանադրության մեջ և այդ պատճառով առանձնաշնորհումների անհրաժեշտությունը վերացել է²: Հայ կուսակցությունները նույնպես սատար կանգնեցին քրիստոնյա ազգերի կրոնական և մշակութային իրավունքների պահպանմանը, հրապարակելով 1909 թ. հունիսի 25-ին «Ազատամարտ» օրաթերթում իրենց ընդհանուր տեսակետը³:

¹ Tahsin Ünal, Türk Siyasi Tarihi 1700' den 1958' e kadar, Ankara 1958, s. 179

² Gülnihal Bozkurt, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Ankara 1989, s. 197

³ Ազատամարտ, 1909, 12/15 հունիս, N 4

Երկրորդը բուրքական լեզվի համընդհանուր ներմուծման հարցն էր, ինչը կարևորվում էր երիտթուրքերի կողմից՝ դիտվելով որպես ազգային քաղաքականության հիմնական դրույթներից մեկը։ Չնայած այդ քաղաքականությունը իր գազաբնական հասավ 1911 թ-ից հետո, երբ Իրքիհաթի ղեկավարության շրջանում մեծամասնություն կազմեցին պան-թուրքիզմի կողմնակիցները, սակայն առաջին քայլերն արվեցին իրքիհաթականների կողմից 1909 թ. սկզբին։

Այդպիսով երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության մեջ ավելի ու ավելի էր հստակեցվում այն արմատական տարբերությունը, որը գոյություն ուներ Օսմանյան կայսրության հիմնական խնդրի լուծման շուրջ նրանց և այլ ժողովուրդների քաղաքական կուսակցությունների միջև։ Աստիճանաբար երկրում սկսվեց խորանալ դժգոհությունը Իրքիհաթի քաղաքականությունից, ինչից շտապեցին օգտվել երիտթուրքերի հակառակորդները։ 1908 թ. հուլիսից մինչև 1909 թ. ապրիլը երիտթուրքերը բախվեցին ընդդիմադիր շրջանակների դիմադրությանը, որոնք չափազանց գայրացած էին երիտթուրքերի աշխարհիկ քաղաքականությունից և 1909 թ. մարտի վերջին միավորվել էին այսպես կոչված «Մահմեդական Լիգան»։ Ազգային քաղաքականության տեսանկյունից «Մահմեդական Լիգան» հանդես էր գալիս օսմանականության հիմքի վրա Օսմանյան կայսրության ժողովրդների միավորման դեմ, պնդելով, որ այդ միավորումը պետք է տեղի ունենա միայն իսլամական սկզբունքների հիման վրա¹։

Հակաիրքիհաթական քարոզչությունն իր գազաբնակետին հասավ 1909 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին։ Նախկին կարգերի վերադարձի վտանգը և սահմանադրական անընշան բարեփոխումների վերացումը մեղմացրեցին կայսրության քրիստոնյա ազգերի քաղաքական կազմակերպությունների և երիտթուրքերի միջև առկա լարվածությունը։ Հայ կուսակցությունները մյուսներից ավելի մեծ երկյուղ կրելով Աբդուլ Համիդի համակարգի վերականգնումից, առաջիներից մեկը միավորվեցին Իրքիհաթի շուրջ՝ սահմանադրական բարեփոխումների խորացման համար պայքարող մյուս կազմակերպություններին նույնպես կոչ անելով հետևել իրենց օրինակին, ինչը սակայն հաջողությամբ չպսակվեց²։

1909 թ. ապրիլի 12-ին (հին տոմարով մարտի 31-ին) Ստամբուլում սկսվեց հակաիրքիհաթական ապստամբությունը։ Ապստամբները շեյխ-ուլ-իսլամին հանձնեցին իրենց պահանջների վարքերը, որոնք նախատեսում էին շարիաթի սկզբունքների անշեղ կատարում և Իրքիհաթի հեռացումը իշխանությունից³։

Իրքիհաթի առաջնորդները ծանր դրության մեջ ընկան և իրենց կյանքն փրկելու համար ստիպված եղան դիմել փախուստի։ Նրանցից շատերն ապաստարան գտան Մեքիզ Աղաչ փողոցում գտնվող Դաշնակցության շենքում։ Դաշնակցություն և Հնչակ կուսակցությունները բուլղարական ու հունական հեղափոխական կազմակերպություններին հետ միասին ակտիվ դեր խաղացին 1909 թ. ապրիլյան խռովության ճնշման գործում։

¹ Orhan Koloğlu, İttihatçılar ve Masonlar, İstanbul 1991, s. 142

² Salahi R. Sonyel, İngiliz Gizli Belgelerine göre Adana' da Vuku bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908 - Aralık 1909), Ankara 1988, s. 24

³ Ապստամբ շարժումն բանակին հաղթական մուտքն ի Կ. Պոլիս, լիակատար հավաքածու, պրակ առաջին, Կ. Պոլիս 1909, էջ 104

Դաշնակցության Կ. Պոլսի Վարիչ մարմինը հանդես եկավ ընդհանուր վտանգի դեմ պայքարի նպատակով հայ և թուրք կուսակցությունների միավորման նախաձեռնությամբ։ Դաշնակցականների, հնչակյանների, իրքիհաթականների և ազատականների մասնակցությամբ Թուրքիայի պանդոկում տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ որոշվեց համատեղ կերպով պայքարել շարիաթի կողմնակիցների դեմ⁴։ Բացի դրանից, Դաշնակցությունը 550 հոգիանոց զինված ջոկատ կազմեց, որը ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեց Սելիմիե գործառնոցի միջադեպում։

Դաշնակցությունից հետ չէր մնում և Հնչակը։ Այդ կուսակցության առաջնորդներ Արծրունին, Մուրադը և Տերտերյանը դիմել էին Ստամբուլի վրա արշավող երիտթուրքական «Ազատարար բանակի» հրամանատարությանը, առաջարկելով ստեղծել հնչակյան կամավորներից բաղկացած ջոկատներ, սակայն հրամանատարությունը մերժել էր այդ առաջարկը՝ խոստանալով անհրաժեշտության դեպքում տեղեկացնել Հնչակին⁵։ Երիտթուրքերի օժանդակությամբ Դաշնակցությունը և Հնչակը մի քանի փոքր ջոկատներ ստեղծեցին, որոնք պաշպանում էին 12 պահակակետ⁶։ Նույնիսկ թուրք պատմաբանները խոստովանում են հայ քաղաքական կուսակցությունների դերը 1909 թ. հակաիրքիհաթական ապստամբության ճնշման գործում⁷։

1909 թ. ապրիլի 24-ին «Ազատարար բանակի» հրամանատար Մահմուդ Շեքեր փաշան ստորաբաժանումներին հրաման տվեց նախատեսվածից 24 ժամ շուտ մուտք գործել Ստամբուլ, քանի որ բանակային հրամանատարությունը ճշգրիտ տեղեկություններ ուներ Ստամբուլում հայկական կոտորածի նախապատրաստման մասին⁸։ Սակայն բանակի հրամանատարության կողմից ձեռնարկված կտրուկ միջոցառումների շնորհիվ կոտորածը հաջողվեց կանխել⁹։ Բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, որ Մահմուդ Շեքեր փաշան այդ միջոցները ձեռնարկել էր առանց Իրքիհաթի ԿԿ-ի հետ խորհրդակցելու, քանի որ վերջինս դեմ չէր Ստամբուլում Աղանայի սցենարի կրկնմանը։

1909 թ. մարտի 31-ի ապստամբությունը ցրեց Աբդուլ Համիդի լույսության վերաբերյալ վերջին կասկածները, և 1909 թ. ապրիլի 27-ին կայացած խորհրդարանի հատուկ նիստում որոշում ընդունվեց Աբդուլ Համիդ II-ին գահընկեց անելու մասին¹⁰։

ԵՐԲՐՐԴ ԳԼՈՒԽԸ լուսաբանում է հայ քաղաքական կուսակցությունների և երիտթուրքերի փոխհարաբերությունները Աղանայի կոտորածից մինչև բալկանյան պատերազմները (1909-1912 թթ.) ընկած ժամանակահատվածում։ Այս գլուխը կարևոր է Օսմանյան կայսրությունում և նրա սահմաններից դուրս տեղի ունեցող իրադարձությունների կարևորության տեսանկյունից, քանի որ վերջիններս նպաստեցին «Միություն և Առաջադիմություն» Կոմիտեի գաղափարախոսության փոփոխությանը և նպաստեցին կայսրության ոչ բուրքական ժողովրդների ձուլման և միատարր Թուրքիայի ստեղծման

⁴ նույն տեղում

⁵ նույն տեղում

⁶ նույն տեղում

⁷ Salahi R. Sonyel, նույն տեղում, էջ 26

⁸ Sir Edwin Pears, Forty Years in Constantinople, London 1915, p. 283

⁹ նույն տեղում

¹⁰ Mustafa Turan, Taşkısla' da 31 Mart Faciası, İstanbul 1964, s. 79

գործընթացին: Այդ ուղղությամբ առաջին քայլերից մեկը 1909 թ. ապրիլին կիլիկիահայության կոտորածն էր, որում ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեցին երիտթուրքական զորքերը:

1909 թ. Ադանայի կոտորածը խաբխիւեց հայ կուսակցությունների վստահությունը երիտթուրքերի նկատմամբ և պատճառ դարձավ հայ կուսակցությունների ներսում ճգնաժամի սկզբնավորմանը: Փաստորեն, Ադանայի կոտորածից հետո ոչ Դաշնակցությունը, և ոչ էլ Հնչակն այլևս չէին հավատում երիտթուրքերի խոստումներին: Իրքիհաթի հետ հետագա հարաբերությունների հարցում հայ կուսակցությունների առջև կանգնած էր զուտ տակտիկական խնդիր՝ պե՞տք է համագործակցել նրա հետ արևմտա-հայության ազգային խնդիրների լուծման համար, թե՞ ընդհակառակը, Իրքիհաթի հանդեպ վարել բացահայտ ընդդիմության քաղաքականություն: Այդ հարցի լուծման համար 1909 թ. առնա՛հերթ և աշնանը Դաշնակցություն և Հնչակ կուսակցությունները հրավիրեցին համագումարներ, որոնց ընթացքում անգիջում պայքար ծավալվեց Իրքիհաթի նկատմամբ հետագա մարտավարության հարցի շուրջ: Սակայն Ադանայի իրադարձությունները չհանգեցրին հայ կուսակցությունների դիրքորոշման էական փոփոխությանը: Դաշնակցությունը շարունակեց երիտթուրքերի հետ համագործակցության քաղաքականությունը՝ 1909 թ. սեպտեմբերին Իրքիհաթի հետ նոր պայմանագիր կնքելով, իսկ Հնչակը, չնայած երիտթուրքերի կողմից վարվող ազգայնական քաղաքականությանը հակազդելու վերաբերյալ որոշման ընդունմանը, մնաց սահմանադրական ընդդիմության դիրքերի վրա:

Ինչ վերաբերում է Սահմանադիր-Ռամկավար և Վերակազմյալ Հնչակ կուսակցություններին, ապա նրանք, չնայած երիտթուրքերի երկդիմի ազգային քաղաքականության քննադատությանը մամուլում, հանդես էին գալիս Իրքիհաթի հետ համագործակցության շարունակման օգտին, համարելով, որ չնայած ամեն ինչի, այդ կազմակերպությունը շարունակում է մնալ մահմեդական ֆանատիզմին դիմադրող միակ միջնաբերդը:

1909 թ. մարտի 31-ի խռովության ճնշումից հետո երկրի իշխանությունը հետգիտակցեց երիտթուրքական ճեղքումը, իսկ կառավարությունը փաստորեն վերածվեց Իրքիհաթի ԿԿ-ի կողմից նախատեսված միջոցառումներն իրագործողի: Երիտթուրքերի սոցիալական հենարանն էր կազմում էր զարգացող թուրքական բուրժուազիան, և նրա ուժեղացումը երիտթուրքերը դիտարկում էին որպես երկիրը մասնատումից փրկելու միջոց: Դրա հետ մեկտեղ թուրքական կապիտալի հզորացումը նպաստելու էր օտարերկրացիների, ինչպե՛ս նաև հայերի և հույների դիրքերի թուլացմանը, ինչը կնպաստեր Իրքիհաթի կողմից հետապնդվող գլխավոր նպատակի իրականացմանը՝ ոչ թուրք ժողովուրդների ձուլման միջոցով էքնիկապես միատարր (թուրքական) երկրի ստեղծմանը¹:

Երիտթուրքերի ագրարային քաղաքականությունը նույնպես հանդիսանում էր նրանց ազգային քաղաքականության շարունակություն և օժանդակ միջոց և նպատակ ուներ ձուլել կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդներին:

¹ Fikret Başkaya, Batılışma, Çağdaşlaşma, Kalkınma. Paradigmanın İflası. Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş, İstanbul 1991, s. 89

Երկրում ամբողջ իշխանության անցումը երիտթուրքերի ձեռքը նշանավորվեց փոփոխություններով ներքին քաղաքականության բնագավառում և սահմանադրական իրավունքների սահմանափակմամբ: 1909 թ. հունիսին երիտթուրքական կառավարությունը խորհրդարանի հաստատմանը ներկայացրեց մի օրենքի նախագիծ, որը փաստացի արգելում էր քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը, այդ քայլը պատճառաբանելով «հակասահմանադրական կուսակցությունների ստեղծումը կանխելու» անհրաժեշտությամբ: Սակայն ոչ թուրք պատգամավորների ճնշման հետևանքով քաղաքական կուսակցությունների գոյությունը վտանգող օրինագծի հոդված 11-ը դուրս հանվեց: 1909 թ. օգոստոսի 23-ին խորհրդարանը հաստատեց կրճատված տարբերակը: Կուսակցությունների վերաբերյալ օրենքից հետո կառավարությունը հրապարակեց «Ավագակորյան և խռովության կանխման օրենք» անվանմամբ ևս մի օրինագիծ, որը «Ռումելիայում հունական և բուլղարական, իսկ Անատոլիայում հայկական հրոսակախմբերի զինաթափման համար» հատուկ զինվորական ստորաբաժանումների ստեղծում էր նախատեսում¹:

Հայկական նահանգներում «հրոսակախմբերի» դեմ պայքարող ջոկատներ չէին ստեղծվում, ինչը պայմանավորված է վերջիններիս անհրաժեշտության բացակայությամբ, քանի որ հայ բնակչության հալածանքի քաղաքականությունն իրականացվում էր Արևմտյան Հայաստանում բնակվող քրդերի և չերքեզների միջոցով: Մյուս կողմից մինչև բալկանյան պատերազմները հայ կուսակցությունները հիմնականում զբաղվում էին մշակութա-լուսավորչական գործունեությամբ, Արևմտյան Հայաստանում ագրարային խնդրի լուծմամբ և փորձում էին հասնել աղմինիստրատիվ ապակենտրոնացման սկզբունքի ամրագրմանը սահմանադրության մեջ: Այդ խնդիրների լուծման համար օգտագործվում էին միայն օրինական միջոցներ՝ խորհրդարանի ամբիոնը, մամուլը, հրապարակային ժողովներ և այլն:

Հայ կուսակցությունների և երիտթուրքերի փոխհարաբերություններում ամենաշատ լարվածություն հարուցող հարցերից մեկը շարունակում էր մնալ հայերից բռնազրաված հողերի և ունեցվածքի վերադարձման և հայկական նահանգներում անվտանգության հաստատման խնդիրները: Հայ քաղաքական կուսակցությունները իրենց հիմնական խնդիրներից մեկն էին համարում կանխել հայերի արտագաղթը Արևմտյան Հայաստանից, որը մեծ չափերի էր հասել 1895-96 թթ. հետո: Չնայած հայ կուսակցությունների, հատկապես Դաշնակցության առաջնորդների բազմաթիվ պահանջներին և ելույթներին, երիտթուրքական կառավարությունը խոստումներից բացի ոչ մի գործնական միջոց չնախաձեռնեց Արևմտյան Հայաստանում դրության բարելավման համար: 1910 թ. Դաշնակցության և Իրքիհաթի միջև եղած հարաբերությունները սկսվեցին վատթարանալ:

Ինչպիսի՞ քաղաքականություն էր վարում Իրքիհաթը հայ քաղաքական կուսակցությունների նկատմամբ մինչև առաջին բալկանյան պատերազմը: Դրանց հանդեպ 1908 թ. հեղաշրջումից հետո ձևավորված երիտթուրքական կազմակերպության հիմնական գիծը

¹ Feroz Ahmad, The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914, Oxford 1969, p. 62

մնաց անփութիւն՝ խորացնել հայ կուսակցությունների պատակտունը նրանցից մեկի առանձնացման և օժանդակության միջոցով և ուժեղացնել Իրքիհաքի դիրքերը հայկական միջավայրում դաշնակից կուսակցության միջոցով: Բուլղարական ակումբների փակումից հետո Դաշնակցությունը դարձավ առաջնորդող կուսակցություն Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովրդների շրջանում: Սակայն Դաշնակցության դիրքերի ամրապնդումն ուժեղացրեց մյուս հայ կուսակցությունների թշնամանքը նրա նկատմամբ: Մինչև Հայոց հարցի բարձրացմանը 1912 թ. շարունակվում էր միջկուսակցական պայքարը հայ կուսակցությունների միջև նաև այնպիսի կենսական հարցում, ինչպիսին էր արևմտահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման խնդիրը: Հայ կուսակցությունները ոչ մի ռեալ քայլ չձեռնարկեցին իրենց ջանքերը միավորելու ուղղությամբ: Հենց ինքնապաշտպանության բուլացման մեջ է կայանում 1915 թ. նախօրեին հայ կուսակցությունների գործած ամենամեծ սխալը: 1908-1912 թթ. ինքնապաշտպանության գործում նկատվող բերացումներն ամենաբացասական հետևանքներն ունեցան և այն պատճառով, որ 1911 թ. աշնանը Սալոնիկում կայացած «Միություն և Առաջադիմություն» Կոմիտեի IV-րդ համագումարում դե-ֆակտո ընդունվեց պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությունը, և ԿԿ-ի կազմի մեջ ընդգրկվեցին այդ գաղափարական հոսանքի երեք ներկայացուցիչ, իսկ նրանցից մեկը՝ Ջիա Գյոթ Ալպը դարձավ կազմակերպության գաղափարախոսը: Ինչպես խոստովանում է այդ համագումարի մասնակից Քյազիմ Նամի Դուրուն. «Իրքիհաք վե Թե-րաքքին երդվել էր բոլոր ժողովրդի մեջ ձուլել կայսրության բոլոր քրիստոնյա ժողովրդներին»¹: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, երիտթուրքերը չէին տարբերակում օսմանականության և պանթյուրքիզմի միջև: Օսմանականության գաղափարախոսության էությունը հրաշալիորեն պարզաբանել է պանթյուրքիզմի հիմնադիրներից մեկը՝ Ջիա Գյոթ Ալպը. «Իրականում այդ օսմանականացման քաղաքականությունը հանդիսանում էր բյուրքացման գաղտնի միջոց... Եթե օսմանականացման նպատակն էր մի «ազգի» ստեղծում, որի լեզուն պետք է լիներ օսմաներենը, որը հանդիսանում էր՝ թուրքերենը, ապա այդ նոր ազգը կլիներ նույն թուրք ազգը այլ անվան տակ»²: Թուրք պատմաբան Նիյազի Բերքեսը նույնպես հաստատում է, որ «երիտթուրքերը դեմ չէին բյուրքացման օսմանիզմի քողի տակ անցնելուն և միայն երբ 1911 թ. այդ դիտավորությունը ձախողվեց, երևան եկավ ուղղակի բյուրքացումը»³:

1911թ. երիտթուրքական կոմիտեի թուլացումը հասավ իր գագաթնակետին: Իրքի-հաքից անջատվում են ԿԿ-ի վարած քաղաքականությունից դժգոհ տարբեր խմբավորումներ, ստեղծելով ինքնուրույն քաղաքական կազմակերպություններ: Հարկ է նշել, որ 1909-1911 թթ. ստեղծված թուրքական բոլոր քաղաքական կուսակցությունները հիմնադրվել են երիտթուրքական շարժմանը մասնակից համախոհների տարբեր խմբերի կողմից: Այդ պատճառով սոցիալական բազայի և քաղաքական նպատակների տեսակետից նրանք

չեն տարբերվում Իրքիհաքից: Տարբերություններ գոյություն ունեն միայն նպատակների իրականացմանը հասնելու միջոցների միջև:

1911 թ. նոյեմբերի 21-ին հայտարարվեց «Ազատություն և Համաձայնություն» (Հյուրիյեթ վե Իրիլաֆ) կուսակցության ստեղծման մասին, որը միավորեց Իրքիհաքին ընդդիմադիր բոլոր քաղաքական կազմակերպությունները¹: Տարբեր պատմաբաններ նշում են Իրքիհաքի և Իրիլաֆի միջև գոյություն ունեցող չնչին տարբերությունները: Պատահական չէր, որ Իրիլաֆը իր հակաիրքիհաքական պայքարում երբեք առաջ չէր քաշում քաղաքական նշանաբաններ, այլ միայն քննադատում էր երիտթուրքական կառավարության միջոցառումները²: Որոշ տեսակետից Իրիլաֆը կարելի է համարել 1902 թ. համագումարից հետո վերջնականապես ձևավորված երիտթուրքական շարժման լիբերալ բևեռի ձևավորություն: Այդ պատճառով Իրիլաֆի և Սոցիալ-Դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցության մերձեցումը, և հետագայում երկու կուսակցությունների միջև համագործակցության պայմանագրի կնքումը պատահական երևույթ չի կարելի համարել: Հնչակը դիտում էր Իրիլաֆին որպես Սաբահեդդինի կուսակցության ժառանգորդ և հակաիրքի-հաքական կուսակցություն, որի իշխանության գալու դեպքում թուրքահայության դրությունը զգալիորեն կբարելավվի: Կարևոր դեր խաղաց նաև այն, որ Իրիլաֆի շուրջ համախմբվեցին որոշ հունական և բուլղարական կազմակերպություններ: 1912 թ. փետրվարի 3-ին Հնչակի և Իրիլաֆի միջև ստորագրվեց 8 կետից բաղկացած համագործակցության պայմանագիր³: Հնչակա-իրիլաֆական մերձեցման մեջ որոշակի դեր ունեցավ նաև երկու ուժեղ հայ կուսակցությունների՝ Դաշնակցության և Հնչակի միջև առկա մրցակցությունը: 1912 թ. կուսակցության մասնաճյուղերին ուղարկված շրջաբերականում հրահանգվելով կապեր հաստատել տեղական իրիլաֆական ակումբների հետ, Հնչակի վարիչ Մարմինը նշում է նաև Իրիլաֆից բացի որևէ հայ կամ թուրք կուսակցության հետ նախընտրական դաշինք կազմելու անհնարինությունը և տեղեկացնում, որ Հնչակ կուսակցության որոշ բանավոր առաջարկների չընդունման և Իրքիհաքի հետ նոր անհայտ պայմանագրի կնքման պատճառով հարաբերությունները Դաշնակցության հետ խզված են⁴:

Ծանր կացությունը, որում հայտնվեցին երիտթուրքերը, 1911 թ. վերջից 1912 թ. սկիզբը ընկած ժամանակահատվածում նրանց ստիպեց մեղմել դիրքորոշումը և 1912 թ. խորհրդարանական ընտրություններում իրենց հաղթանակն ապահովելու համար ոչ թուրքական ժողովուրդների քաղաքական կուսակցությունների հետ նոր համաձայնության գալու ուղիներ որոնել: Իրքիհաքի դիմումից հետո դաշնակցականներն անսպասելիորեն փոխեցին իրենց դիրքորոշումը և հնարավոր համարեցին նոր համաձայնության գալ Իրքիհաքի հետ: 1911 թ. դեկտեմբերին Դաշնակցությունը Իրքիհաքի ԿԿ-ին ներկայացրեց իր պահանջների փաթեթը, որը 9 նոր կետերից բաղկացած իրքիհաքա-դաշնակցական պայմանագրի հիմք հանդիսացավ: Համաձայնության ստորագրումից հետո Դաշնակցու-թյունն արեց ամեն ինչ երիտթուրքերի հաղթանակի ապահովման համար: Սակայն դեռևս

¹ Kazim Nami Duru, Ziya Gökalp, İstanbul 1965, s. 41

² Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, İstanbul (u. m.), s. 31

³ Niyazi Berkes, The Development of Secularism in Turkey, Montreal 1964, p. 333

¹ Ahmed Bedevi Kuran, 624, աշխ., էջ 552

² Orhan Koloğlu, 624, աշխ., էջ 213

³ ՀՀ ՀԲԿՊԿԿԼ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 167, ք. 1

⁴ ՀՀ ՊԿԿԼ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 90, ք. 8

մինչև ընտրությունների ավարտը, երբ երիտթուրքերը համոզվեցին իրենց հաղթանակի մեջ, նրանք խոստացած 19 պատգամավորական արժույթի փոխարեն դաշնակցականներին տրամադրեցին 9 տեղ, մինչդեռ նախկին խորհրդարանում հայերն ունեին 12 տեղ: Բացի այդ երիտթուրքերը իրենք էին ընտրում այդ 9 ներկայացուցչին, ինչ առանձնահատուկ դժգոհության պատճառ դարձավ¹:

Ընտրությունները նպաստեցին Դաշնակցության շրջանում երիտթուրքերի հետ աննպատակ համագործակցությանը վերջ տալու գիտակցության ամրապնդմանը: Այդ նպատակով կուսակցությունը նախապատրաստական աշխատանք ծավալեց: 1912 թ. հունիսին Դաշնակցության Արևմտյան Բյուրոն հրապարակեց «Դիմում օսմանյան քաղաքացիներին», որում քննադատվում էր Իթքիիաթի քաղաքականությունը: Սակայն դա դեռևս հարաբերությունների վերջնական խզում չէր: Իթքիիաթի հետ հարաբերությունները Դաշնակցությունը պաշտոնապես խզեց միայն 1913 թ.²:

Վերլուծելով իթքիիաթա-դաշնակցական հարաբերությունները կարելի է գալ այն եզրակացությանը, որ Դաշնակցության սխալը կայանում էր նրանում, որ 1911 թ. նա չխզեց իր հարաբերությունները և հանդես չեկավ Իթքիիաթի դեմ, այլ շարունակեց համագործակցությունը մինչև 1913 թ., երբ Իթքիիաթն այնքան ամրապնդեց իր դիրքերը, որ Դաշնակցության ընդդիմությունը արդեն չէր կարող վնասել նրան: Օսմանյան հասարակության մեջ Դաշնակցությունը դիտվում էր որպես Իթքիիաթի դաշնակից և նրա քաղաքականության իրագործող: Պատահական չէր, որ 1911 թ. դեկտեմբերին Վրամյանը խոստովանում էր Ա. Տիբկովային. «Եթե երիտթուրքերը սայրաքեն, մենք էլ կորած ենք»³:

Ինչ վերաբերվում է Հնչակին, ապա նա շարունակում էր ակտիվ համագործակցել Իթիլաֆի հետ, չնայած նրան, որ վերջինս 1912 թ. հունիսի 9-ին իշխանության գալուց հետո վարում էր նույնատիպ քաղաքականություն, ինչ Իթքիիաթը: 1912 թ. սեպտեմբերի 26-ին տեղի ունեցած Հնչակյան կուսակցության բուրքական մասնաճյուղերի երկրորդ համագումարը հանդես եկավ Իթիլաֆի հետ համագործակցության շարունակման օգտին⁴: Իթիլաֆականները իրենց գլխավոր նպատակը տեսնում էին ընդդիմադիր երիտթուրքական Կոմիտեի բուլաքման մեջ: Սակայն սկզբնական շրջանում նրանք խոստովում էին անմիջապես հանդես գալ Իթքիիաթի դեմ, առաջին հարվածն ուղղելով նրա դաշնակից և օժանդակող կուսակցություններին դեմ: Բնական է, որ նրանց առաջին քիթախնդրից մեկը պետք էր լիներ Դաշնակցությունը՝ Իթքիիաթի ոչ մահմեդական ամենահզոր դաշնակից կուսակցությունը: Ընդ որում Իթքիիաթի միջոցներն օգտագործող իթիլաֆականները ձգտում էին մի հայ կուսակցությանը հրահրել մյուսի դեմ, տվյալ դեպքում ամրապնդել իր դիրքերը հայկական միջավայրում և կենսագործել իր քաղաքականությունը Սոցիալ-Դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցության միջոցով: Հնչակի միջոցով իրականացվող օրեցօր ուժեղացող հակադաշնակցական քարոզչությունը և իթիլաֆական կառավարու-

թյան կողմից գործադրվող ակնհայտ ճնշումը ստիպեցին Դաշնակցությանը մոբիլիզացնել իր ուժերը և հակամիջոցներ ձեռնարկել: 1912 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսում գումարվեց Դաշնակցության Արտակարգ Խորհուրդը, որը կոչված էր ճշգրտել Դաշնակցության մարտավարությունը և գործունեությունը նոր պայմաններում:

1912 թ. աշնանը սկսված բալկանյան պատերազմը հայ քաղաքական կուսակցություններին դրեց երկակի դրության մեջ: Մի կողմից բալկանյան դաշնակիցների պահանջներն ամբողջովին համապատասխանում էին հայերի սպասումներին: Պատահական չէ, որ իրենց մամուլում հայ կուսակցությունները պատերազմի ծագման համար պատասխանատու էին համարում բուրքական կառավարությունը¹: Հայ կուսակցություններին մի շարք անդամներ պատերազմին մասնակցեցին բալկանյան դաշնակիցների, մասնավորապես Բուլղարիայի կողմից, որի բանակում գորավար Անդրանիկի գլխավորությամբ ստեղծվեց հատուկ զորամիավորում: Բալկանյան պետությունները իրենց հերթին հայերին դիտում էին որպես իրենց բնական դաշնակիցներ, որոնք նույնատիպ նպատակներ ունեն:

Մյուս կողմից Օսմանյան կայսրությունում գործող հայ կուսակցությունները, չցանկանալով մասնակցել պատերազմին, հանդես եկան «ընդհանուր հայրենիքի» պաշտպանության կոչով:

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳԼՈՒԽ. «1913 թ. հունվարի երիտթուրքական հեղաշրջումը և 1915 թ. հայոց ցեղասպանության նախապատրաստումը» գլխում ցույց է տրվում, որ հունվար ամսին տեղի ունեցած երիտթուրքական հեղաշրջումը և երիտթուրքերի դիկտատուրայի հաստատումը սկիզբ դրեցին Կոմիտեի կողմից նախատեսված ընդհանրապես Օսմանյան կայսրության, և մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի, բուրքացման ծրագրի իրականացմանը: Ինչպիսի՞ դիրք գրավեցին երիտթուրքական հեղաշրջման և «Միություն և Առաջադիմություն» Կոմիտեի դիկտատուրայի հաստատման նկատմամբ հայ քաղաքական կուսակցությունները:

Օսմանյան կայսրության ներքին կյանքում բալկանյան պատերազմները նշանավորեցին շրջադարձ դեպի անսթոր բուրքական ազգայնամոլություն: Իթքիիաթական, ինչպես նաև իթիլաֆական կառավարությունների վառ արտահայտված շովինիստական քաղաքականությունը երկյուղ առաջացրեցին բուրքահայության շրջանում: Այդ պայմաններում Հ. Յ. Դաշնակցությունը, Ս. Դ. Հնչակյան և Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցությունները ընդունեցին ճիշտ, սակայն ուշացած որոշում ինքնապաշտպանությունն ուժեղացնելու վերաբերյալ, որպեսզի պատրաստ լինեն իրադարձությունների յուրաքանչյուր զարգացման: Սակայն հայ կուսակցությունները մտադիր չէին անմիջական պայքար սկսել Իթքիիաթի դեմ բոլոր հնարավոր միջոցներով: 1913 թ. Դաշնակցության, Հնչակի և Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցությունների համագումարներում որոշումներ ընդունվեցին պաշտոնապես Իթքիիաթի հետ հարաբերությունները խզելու մասին:

Երիտթուրքերի հետ հարաբերությունների վերջնական խզումն արագացրեց նաև Հայոց հարցի բարձրացումը 1912-1914 թթ.: Ռուսաստանի օժանդակությունը հայկական

¹ Ариадна Тыркова, Старая Турция и младотурки. Год в Константинополе, Петроград 1916, с. 39

² Վահան Փափազեան, Իմ հուշերը, հատոր 2, Պէյրոս 1952, էջ 158

³ Ариадна Тыркова, նշվ. աշխ., էջ 79

⁴ Պատմություն Մ. Գ. Հնչակեան կուսակցության 1887-1962, Ա. հատոր, Պէյրոս 1967, էջ 345

¹ Դրօշակ, հոկտեմբեր 1912 թ., N 10 (227)

պահանջներին ամրապնդեց ռուսամետ տրամադրությունները հայ կուսակցություններում:

Հայոց հաբցի բարձրացումը 1912 թ., բուրժաօրինական օրստօրե վատթարացող դրությունը և երկրում «Միություն և Առաջադիմություն» Կոմիտեի բացարձակ իշխանության հաստատումը հայ կուսակցությունների միջկուսակցական և Պատրիարքարանի հետ ունեցած տարածայնությունների հարթման, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումների անցկացման գործում նրանց ջանքերի միավորման պատճառ դարձան: «Կուսակցությունները հայտարարեցին, որ ազգային շահերի պաշտպանության համար նրանք միավորվում են Պատրիարքարանի հետ և հրաժարվում են կուսակցական տեսակետներից»¹: Ի տարբերություն նախորդի, հայ կուսակցությունների այս հայտարարությունը միջկուսակցական տարածայնություններից հրաժարվելու և ջանքերի միավորման վերաբերյալ ոչ միայն խոսքեր էին, այլև հաստատվեցին գործով:

Իսկ երիտթուրքերը հայկական մահաճակատում բարեփոխումների անցկացման խնդիրը օրակարգից հանելու նպատակով 1913 թ. սկզբին Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանզենեյմի խորհրդով բանակցություններ սկսեցին Հայոց Պատրիարքարանի, Պողոս Նուբար-փաշայի գլխավորած պատվիրակության և հայ կուսակցությունների հետ: Այդ պատճառով Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումների խնդրի շուրջ մեծ պետությունների բանակցություններին զուգահեռ հանդիպումներ կայացան երիտթուրքերի և հայ կուսակցությունների ներկայացուցիչների միջև: Թալեաթի խնդրանքով հայերի և Իբրքիաթի միջև որպես միջնորդ հանդես եկավ «Միության և Առաջադիմության» անդամ Պետրոս Հալաճյանը, որը Նուբար փաշային, Դաշնակցություն և Հնչակ կուսակցությունների առաջնորդներին հաղորդեց իբրքիաթականների առաջարկը՝ «մեր «տնային» գործերը լուծենք առանց օտարների միջամտության»²:

Հնչակ մերժեց իբրքիաթականների կողմից հայկական փլալերներում բարեփոխումներ անցկացնելու վերաբերյալ բանակցություններ սկսելու առաջարկը: Երիտթուրքերին ներկայացված իր պահանջներում Հնչակը որպես նախապայման նշել էր Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության սկզբունքի ընդունումը³:

Հայկական պատվիրակությունը սկզբում խուսափում էր երիտթուրքական կառավարության ներկայացուցիչների հետ հանդիպումներից, գտնելով, որ դա կարող է խանգարել հայերի պահանջներին մեծ պետությունների օժանդակությունը ապահովելու ուղղությամբ պատվիրակության կողմից գործադրվող ջանքերին: Համաձայն Պողոս Նուբարի, պատվիրակությունը սկզբից եթե որոշել էր բուրքերի հետ սովորական հարաբերություններ պահպանել, իսկ Հայոց հարցի վերաբերյալ պաշտոնական բանակցությունների մեջ չտնել: Ելնելով այդ սկզբունքից, պատվիրակության անդամները հանդիպելով բուրքերի հետ՝ մտքեր են փոխանակել ընդհանուր դրույթների շուրջ: Ի տարբերություն

նրանց, Թալեաթը և նրա գործընկերները ձգտում էին հանդիպմանը պաշտոնական բանակցությունների բնույթ հաղորդել¹:

Թալեաթի առաջարկին դրական պատասխան տվեցին միայն Դաշնակցության առաջնորդները, որոնք ի սկզբանե չէին համատեղում որևէ դրական արդյունքի հասնելու հնարավորությանը և քաջ գիտակցում էին երիտթուրքերի խոստումների իրական արժեքը: Պարզապես, ինչպես պարզաբանել էր Ս. Զավարյանը Լեպիտուսին, Դաշնակցությունը ընդունել էր այդ առաջարկը, որպեսզի թուրքերին առիթ չտան մեղադրելու հայերին, որ նրանք մերժեցին համաձայնության գալ նրանց հետ այն ժամանակ, երբ վերջինս գտնվում էին ծանր դրության մեջ²: Հանդիպմանը, որը տեղի ունեցավ Հալաճյանի տանը, երիտթուրքերի կողմից ներկա էին Թալեաթը, Միդիատ Շյուքրյու Բելեղան և Հալիլը, իսկ Դաշնակցությունը ներկայացնում էին Ալեմուհին, Վարդգեսը և Արմեն Գարոն: Երիտթուրքերը պահանջում էին, որպեսզի հայերը հրաժարվեն մեծ պետությունների օգնությանը դիմելու մտադրությունից: Պատասխանելով, որ իրենց ուժերից վեր է հարցը հեռու պահել միջազգային վերահսկողությունից, դաշնակցականները խոստացան բոլոր գործադրել ջանքերը, որպեսզի ընդունվի եվրոպական պետությունների վերահսկողության ամենահեշտ ձևը, այն պայմանով, եթե երիտթուրքերը համաձայնվեն ընդունել մահմեդականների և քրիստոնյանների լիիրավ հավասարության, Արևմտյան Հայաստանում եվրոպացի մահաճակատներ նշանակելու, տեղական ոստիկանության 50%-ը հայերից կազմելու առաջարկները: Թալեաթը կտրականապես մերժեց նման առաջարկները ընդունումը, և ինչպես սպասվում էր, բանակցությունները փակուղի մտան: Ինչպես նշում է իր հուշագրերում Թալեաթ փաշան. «մենք փորձեցինք համոզել հայերին և նրանց առաջարկեցինք հրաժարվել օտարների միջամտությունից և միասին անցկացնել բարեփոխումները: Մակայն մենք արդեն հնարավորություն չունեինք փոխելու իրավիճակը, հայ ժողովուրդն այլևս չէր հավատում խոստացողներին և մենք մերժում ստացանք»³:

Հայերի մերժումն էլ ավելի սրեց երիտթուրքերի և հայ կուսակցությունների միջև գոյություն ունեցող լարվածության մթնոլորտը: Արտաքուստ պահպանելով հայերի հետ բարիադրացիական հարաբերությունների դիմակը (այսպես, Իբրքիաթը բոլաթեց հայկական գրերի 1500- ամյակին նվիրված տոնակատարությունները, որում անձամբ մասնակցեցին Իբրքիաթի մի շարք առաջնորդներ), երիտթուրքերն ակտիվացրեցին ցեղասպանության իրականացման նախապատրաստական աշխատանքները:

Հայ-բուրժական հարաբերությունների սրման պայմաններում ընթացան նաև 1913 թ. խորհրդարանական ընտրությունները: Այդ ընտրությունների առանձնահատկությունն այն էր, որ նրանց ընթացքում առաջին անգամ համախմբվելով Պատրիարքարանի շուրջ, հայ կուսակցություններն երիտթուրքերի հետ բանակցությունների ժամանակ հանդես եկան միասնական բլոկով: Հայոց Պատրիարքարանը 18 պատգամավորական արքոն պահանջեց, ընդ որում քեկնածությունները պետք է որոշվեին ոչ քե Իբրքիաթի, այլ հայ

¹ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 49, ք. 14

² Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы Политического архива МИД Кайзеровской Германии, Ер., 1995, сс. 134-135

³ Talat Paşa' nın Hatıraları, İstanbul 1946, s. 22

¹ Խորեն Գաբրիելյան, Հայ ազատագրական շարժումներ, Ամբիլիաս 1976, էջ 223

² Վահան Փափագեան, նշվ. աշխ., էջ 190

³ Հնչակ, փետրվար 1913, № 2

ժողովրդի կողմից: Գրեթե նույնաման պահանջներով հանդես եկավ և հունական Պատրիարքարանը¹:

Հայոց Պատրիարքարանի և երիտթուրքերի միջև բանակցությունները լարված բնույթ ունեին, ժամանակ առ ժամանակ ընդհատվելով վերջիններիս անգիշտու դիրքորոշման հետևանքով: Վերջապես մի քանի ամիս տևած բանակցություններից հետո երիտթուրքերը համաձայնվեցին հայերին տրամադրել 13 պատգամավորական տեղ այն պայմանով, որ նրանց թեկնածուներից կեսը համաձայնվեն Իրքիիաթի հետ²:

Մակայան այս ամենը, ինչպես նաև 1914 թ. փետրվարի 8-ին Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև հայկական փոխյեթևներում բարեփոխումների վերաբերյալ պայմանագրի ստորագրումը, որով Արևմտյան Հայաստանը ստանում էր այն կարգավիճակը, որը ուներ Մակեդոնիան Օսմանյան կայսրությունում XX դարի սկզբին, արդեն չէին կարող փոխել իրերի դրությունը: Իրքիիաթի ԿԿ-ն հստակ որոշել էր առաջին իսկ հնարավորության դեպքում ձեռնամուխ լինել հայ ժողովրդի բնաջնջմանը, մասնավորապես նրա հայկական նահանգներում գոյություն ունեին ուժեր, որոնք պետք է անմիջապես իրականացնեին այդ որոշումը: Դա լավ կազմակերպված և զինված քրդական և չերեզական հրասալայիսներն էին և հատուկ հայերի միջև բնակեցված մուսալմանները:

Քաղաքական իրավիճակի կարևորությունը ստիպեց հայ կուսակցություններին ճշգրտել իրենց հետագա վարքագիծը: 1914 թ. հուլիսի 24-ին Կ. Պոլսում կայացած Հնչակ կուսակցության բուրքահայ մասնաճյուղերի 3-րդ համագումարը, որտեղ քննարկվեց կուսակցության դիրքորոշումը Իրքիիաթի նկատմամբ, որը հնչակյաններին հալածելու քաղաքականություն էր վարում, և որոշվեցին ինքնապաշտպանության միջոցները: Ինքնապաշտպանության կազմակերպությունը ընդունվեց որպես հայ ժողովրդի գերագույն նպատակ³:

Առանձնահատուկ նշանակություն ունի 1914 թ. օգոստոսի 2-14 Էրզրումի քաղաքի շենքում տեղի ունեցած Դաշնակցության VIII համագումարը: Համագումարի նպատակն էր որոշել կուսակցության դիրքորոշումը արդեն սկսված առաջին համաշխարհային պատերազմում: Մինչև համագումարի բացումը պատգամավորները լուր ստացան ընդհանուր մորիիզագիայի հայտարարման մասին: Այդ պատճառով համագումարը ավելին քան հավանական համարելով Թուրքիայի ներքաշումը պատերազմի մեջ, կուսակցության բուրքական բաժանմունքներին պարտավորեցրեց իրադարձությունների նման զարգացման դեպքում կատարել իրենց քաղաքացիական պարտքը: Դա նշանակում էր, որ բուրքահայերը պետք է մարտնչեին օսմանյան բանակի շարքերում: Այդ պատճառով բուրք պատմագրության պնդումներն այն մասին, որ «1914 թ. օգոստոսին տեղի ունեցած համագումարում որոշում էր ընդունվել մասնակցել պատերազմին Անտանտի պետությունների կողմից», չի համապատասխանում իրականությանը⁴:

Համագումարի աշխատանքների ավարտից հետո Էրզրում էր ժամանել Իրքիիաթի ԿԿ պատվիրակությունը բաղկացած Բեհաեդդին Շաքիրից, Օմեր Նաջիից և Հիլմի բեյից, որոնք հանդիպեցին Դաշնակցության առաջնորդներ Ռուստեմի, Վրամյանի և Ալմուռու հետ: Շաքիրն Իրքիիաթի անունից Դաշնակցությանը պաշտոնապես առաջարկեց Արևելյան Հայաստանում նախապատրաստել ապստամբություն, որը պետք էր անդրկովկասյան ժողովրդների ընդհանուր ապստամբության բաղկացուցիչ մաս դառնալ: Դաշնակցության առաջնորդները մերժեցին այդ առաջարկը, որի հետևանքով Արմեն Գարոյի հետ ունեցած առանձնազրույցի ժամանակ Թալեաթը նշեց, որ Իրքիիաթը դժգոհ է հայերի դիրքորոշումից և իրեն գործողությունների լիիրավ ազատություն է վերապահում¹:

1914 թ. սեպտեմբերի 6-ին Դաշնակցության հրաժարականից հետո Իրքիիաթը հայկական նահանգներ գաղտնի հրահանգներ հղեց՝ պահանջելով մշտական վերահսկողություն հաստատել հայ քաղաքական կուսակցությունների և այլ հայ առաջնորդների նկատմամբ:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ մեջ հանրագումարի են բերվում աշխատության հիմնական բանաձևերը:

Ատենախոսության ընդհանուր դրույթները շարադրված են հեղինակի հետևյալ հրապարակումների մեջ:

1. Զյադին Զարաբեթիի «Հայկական թղթապանակ», «Նպատակ», մայիս 1994, N 9 (28),

2. Մասոնությունը Իրքիիաթ վե Թերաքքիի շարքերում /ռուս. լ./, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», հունվար-մարտ N 6 (570), Երևան 1994,

3. Պանքյուրբիզմի գաղափարախոսության ընդունումը «Ախություն և Առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ և չորրորդ համագումարներում, «Հայոց ցեղասպանություն. Պատճառներ և դասեր», մաս 3, Երևան 1995,

4. Հնչակ և Դաշնակցություն կուսակցությունների փոխհարաբերությունները և երիտթուրքերի քաղաքականությունը հայ քաղաքական կուսակցությունների նկատմամբ 1908-1910 թթ., /ռուս. լ./, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1997 թ.:

¹ Gülnihal Bozkurt, նշվ. աշխ., էջ 205

² Զատեն Արքեպս., Պատրիարքական յուշերս, փառագիրներ եւ վկայութիւններ, Գափիթ 1947, էջ 32

³ Պատմություն..... էջ 374

⁴ Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, Ankara 1992, s. 33

¹ Վահան Փափագեան, Համաշխարհային Պատերազմը և Տարօնի աշխարհը 1914-1915, Կ. Պոլիս /ա. տ./, էջ 4

Авакян Арсен Гагикович

Взаимоотношения между армянскими
политическими партиями и младотурками в 1908-1914 гг.

Резюме

Диссертационная работа посвящена одной из проблематичных тем истории армянского народа конца XIX начала XX вв. - взаимоотношениям армянских политических партий и младотурок в период с младотурецкого переворота 23 июля 1908 г. до начала первой мировой войны. В работе исследуется общая динамика взаимоотношений, влияние младотурецкого фактора на отношения между самими армянскими партиями и изменения в политике Комитета "Единение и Прогресс" по отношению к армянским партиям в контексте происходивших в Османской империи политических событий. И армянские политические партии и младотурки стремились использовать друг друга для достижения своих целей. Необходимо отметить, что в начальный период (1892-1907 гг.) инициатива в вопросе достижения взаимодействия исходила от младотурок, затем она перешла к Дашнакцутюн. Исследуя историю взаимоотношений армянских политических партий с младотурками сотрудничество между Дашнакцутюн и Иттихадом до 1911 г. представляется оправданным. Другая армянская партия, партия Гнчак в отличие от Дашнакцутюн предпочла сотрудничать с либеральным крылом младотурецкого движения, которое в 1911 г. объединилось в партию "Свобода и Согласие".

В организационном плане диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы.

А. Авакян